

მარიამ ლორთქიფანიძე

აფხაზები და აფხაზეთი

გამომცემლობა «განათლება»

თბილისი

1990

ნარკვევი მიზნად არ ისახავს აფხაზეთისა და აფხაზების ისტორიის გადმოცემას. მისი ამოცანა უფრო ვიწრო და კონკრეტულია, სახელდობრ: ცნებების «აფხაზეთი» და «აფხაზები»-ს მნიშვნელობის წარმოჩენა სხვადასხვა ეპოქისა და სხვადასხვაენოვან წერილობით წყაროებში.

აფხაზეთის ასსრ მდებარეობს საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ რეგიონში, ისტორიულ და თანამედროვე დასავლეთ საქართველოში.

დასავლეთ საქართველოს და, კერძოდ, მისი შავი ზღვის სანაპიროს უძველესი ეთნიკური რუკის შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობა არსებობს. მაგრამ ეს თვალსაზრისები იმდენად შორეულ ეპოქას ეხება (ძვ. წ. VI-V ათასწლეულები), რომ კონკრეტულ ეთნოსზე მსჯელობის შესაძლებლობა გამორიცხებულია, ხოლო ძვ. წ. II ათასწლეულიდან, როდესაც ვითარება შედარებით უფრო ნათელი ხდებოდა, დასავლეთ ამიერკავკასიაში უმთავრესად ქართველური მოსახლეობა ივარაუდება.

ამ დროიდან მოყოლებული ვიდრე ანტიკურ ხანამდე ამ ტერიტორიაზე მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა ამ დასკვნის გამოტანის შესაძლებლობას იძლევა, რომ აქ არსებობს საერთო კოლხური, ე.ი. ქართველური კულტურა. ამ დიდი კულტურის შიგნით, სპეციალისტთა დასკვნით, გამოიყოფა ცალკეული რეგიონალურ-ლოკალური ვარიანტები, მაგრამ მთლიანობაში ის კოლხური კულტურაა¹. ძვ.წ. II და I ათასწლეულებში ქართველური (საკუთრივ სვანური) ეთნიკური ელემენტი ფართოდაა გავრცელებული დასავლეთ საქართველოს როგორც მთიან, ისე დაბლობ ზონაში. რისი ერთ-ერთი საბუთია ქ. ცხუმის (სოხუმის) სახელწოდების ქართველური (სვანური) რცხილადან წარმომავლობა² .

ასეთი დასკვნის საფუძველს იძლევა ძველი ბერძნული მითოლოგიის მონაცემები არგონავტოთა კოლხეთში მოგზაურობის შესახებ და ლინგვისტურ კვლევაზე დამყარებული მოსაზრება არგონავტთა აქ მოსვლის დროისათვის (ძვ. წ. II ათასწლეული), ე.ი. ბერძენ-კოლხთა უძველესი კონტაქტების ხანაში, აქ ქართველური ენის არსებობის შესახებ³.

აღნიშნულ დებულებას მთლიანად უჭერს მხარს ანტიკური წერილობითი წყაროების (ჰეკატე მილეტელი· ძვ. წ. VI ს·, ჰეროდოტე ძვ. წ. V ს·, სკილაქს კარიანდელი· ძვ. წ. IV ს·, სტრაბონი· ძვ. და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნა და სხვა) მონაცემები· რომელთა საფუძველზე საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია· რომ ამ პერიოდში კოლხეთის სამეფო მოიცავდა მთლიანად დასავლეთ საქართველოს დაბლობს· ამასთანავე· კოლხებით ძირითადად დასახლებული ჩანს მიწა-წყალი დიოსკურიამდე (სოხუმი)· რომლის შემდეგ იწყება ეთნიკურად შედარებით უფრო ჭრელი სამყარო· სადაც კოლხებთან ერთად იხსენიებიან კერკეტები· კორაქსები და სხვა ტომები· რომელთაც მკვლევართა ნაწილი ჩრდილოკავკასიური წარმოშობის ტომებად თვლის· დასავლეთ საქართველოს უძველესი ეთნიკური რუკის განსაზღვრისათვის მნიშვნელობა ენიჭება იმ ფაქტსაც· რომ II საუკუნის ავტორები ფლავიუს არიანე და კლავდიუს პტოლემეის ნიკოფსიასთან (თანემედროვე ტუაფსე) ასახელებენ გეოგრაფიულ პუნქტს ლაზიკას· ანგარიშგასაწევია ისიც· რომ არიანე ამ პუნქტს “ძველ ლაზიკას” უწოდებს· რაც აქ უძველესი დროიდან კოლხურ-ლაზური მოსახლეობის არსებობის უტყუარი მოწმობაა⁴

ანტიკური წყაროების მონაცემების საფუძველზე სრულიად აშკარაა· რომ ძვ. წ. VI - I სს· თანამედროვე აფხაზეთის ასრ მიწა-წყალი მთლიანად მოქცეულია კოლხეთის სამეფოს შემადგენლობაში· ამასთანავე· აფსარიდან დიოსკურიამდე (სოხუმი)· როგორც უკვე ითქვა· ცხოვრობდნენ საკუთრივ კოლხები· რომლის შემდეგ იწყებოდა შედარებით ჭრელი ეთნიკური სამყარო· სადაც კოლხებთან ერთად და სხვა ტომებიც მოსახლეობდნენ (ქართველურთან ერთად შეიძლება არაქართველურნიც· ჩრდილოკავკასიურნი)· კოლხების ჩრდილოეთით - მთებში მოსახლეობდნენ სვანები· რომელნიც დიოსკურიამდეც ვრცელდებოდნენ⁵·

ახ· წ· I - II საუკუნეებიდან დასავლეთ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე იხსენიებიან აფსილები და აბაზგები⁶· საკითხი იმის შესახებ· თუ საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროზე I - II სს· მოხსენიებული აბაზგები და აფსილები რა დროიდან მოსახლეობენ აქ· აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს· ზოგი მკვლევარის აზრით· ისინი უძველესი დროიდან მოსახლეობდნენ აქ· მაგრამ· რადგან კოლხურ ისტორიულ-ეთნიკურ-კულტურულ სამყაროში შედიოდნენ· უფრო ადრინდელ წყაროებში მათ ვერ პოვეს ასახვა· მკვლევართა ნაწილის აზრით· აქ ისინი სწორედ ამ დროიდან ჩნდებიან· როდესაც ივარაუდება ჩრდილო კავკასიიდან ადილური ტომების ჩამოსახლება⁷· აზრთა სხვადასხვაობა ამ აფსილ-აბაზგთა ეთნიკური კუთვნილების შესახებაც· მკვლევართა ნაწილი მათ ქართველურ ტომებად· ხოლო ნაწილი ჩრდილოკავკასიური მოდგმის ადილურ ტომებად მიიჩნევს· ამასთანავე გამოთქმულია ვარაუდი· რომ აფხაზ-აფშილები· ისეთივე ქართველური მოდგმის ტომები არიან· როგორც მათ ირგვლივ მოსახლე ეგრები (ლაზები)· სვანები და სხვანი· ხოლო თანამედროვე აფხაზები XVII საუკუნიდან ჩრდილო კავკასიიდან გადმოსახლებული აფსუები არიან·

ზოგიერთი მკვლევარი მიგრაციულ-ავტოქთონობის· ნაწილობრივ ადგილობრიობისა და ნაწილობრივ მოსულების თვალსაზრისზე დგას· გამოთქმულია ვარაუდი· რომ ძვ. წ. XI საუკუნის ასურულ წარწერებში ჩრდილო-აღმოსავლეთ მცირე აზიის მთიელთა ზოგად სახელად მოხსენიებული “აბეშლა” შეიძლება (სახელის მსგავსების გამო) იყვნენ ანტიკურ წყაროებში შავი ზღვის სანაპიროზე მოხსენიებული აფსილების წინაპრები· რომელთაც შემდეგ სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ გადმონაცვლეს·

ბერძნული წყაროების “აფსილიას” ქართული შუასაუკუნოვანი წყაროების (ჯუანშერი· ქართლის ცხოვრება) “აფშილეთი” შეესატყვისება· აფშილეთი ჯუანშერთან მოხსენიებულია VIII ს-ის 30-იან წლებში მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობასთან დაკავშირებით·⁸

აფშილეთი და მისი მთავარი მარინი მოხსენიებულია VIII საუკუნის დასაწყისის მოვლენებთან დაკავშირებით თეოფანე ჟამთაღმწერელთან⁹· ამის შემდეგ წყაროებში აფშილეთი აღარ იხსენიება· რაც გამოწვეულია იმ გარემოებით· რომ აფშილეთი· როგორც პოლიტიკური ერთეული· წყვეტს არსებობას· ის აფხაზეთის ნაწილად იქცევა და მასზე ვრცელდება სახელწოდება

«აფხაზეთი» («აბაზგია»)¹⁰. ისევე როგორც სანიგები, რომელნიც VI საუკუნიდან ჩამოდიან ისტორიული სარბიელიდან და რომელთა მიწა-წყალი აგრეთვე შეიერთეს აბაზგებმა¹¹. ამ დროს იწყება ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის გაფართოება.

ერთიანი კოლხეთის სამეფოს დაშლის შემდეგ საქართველოში რამდენიმე პოლიტიკურად რომის იმპერიაზე დამოკიდებული სამთავრო შეიქმნა, რომელთა შორის ფლავიურს არიანე აფსილებისა და აბაზგების სამთავროებსაც ასახელებს.

II ს-ის მეორე ნახევარში დასავლეთ საქართველო ეგრისის (ლაზიკის) სამეფოშია გაერთიანებული. საკუთრივ აფშილეთი მდ. ეგრისწყლიდან (დალიძე) კოდორამდე უშუალოდ შედიოდა ეგრისის სამეფოს შემადგენლობაში, ხოლო კოდორს ჩრდილოეთი აფშილეთი აფხაზეთთან იყო გაერთიანებული, რომელიც ლაზთა სამეფოს დაქვემდებარებული ქვეყანა, მისი ვასალი იყო¹².

ბერძნული წერილობითი წყაროების ეს ლაზიკის (ქართული წყაროების ეგრისის) სამეფო კოლხეთის უშუალო მემკვიდრეა. V საუკუნის ბიზანტიელი ანონიმი, VI საუკუნის ისტორიკოსები: პროკოპი კესარიელი, იოანე ლიდე, აგათია სქოლასტიკოსი, როდესაც ლაზიკისა და ლაზების შესახებ მოგვითხრობენ, როგორც წესი, აღნიშნავენ, რომ ლაზები ძველი კოლხების მემკვიდრენი არიან, რომ მათ ძველად კოლხებს უწოდებდნენ, რომ კოლხები ლაზების წინაპრები არიან. ისინი ამ ორ ცნებას სინონიმური მნიშვნელობით ხმარობენ. მაგ. VI ს. ბიზანტიელი ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი წერს: «კოლხიდა, რომელსაც ახლა ლაზიკა ეწოდება»¹³.

VI ს. ეგრისის სამეფო თანდათან დასუსტდა (ბიზანტია-ირანის ომების შედეგად), საუკუნის დასასრულისათვის მას გამოეყო აბაზგია, რომელიც უშუალოდ ბიზანტიის იმპერიას დაუქვემდებარდა. აბაზგიის მთავრები (არქონტები) იმპერატორის ვასალები იყვნენ. ეგრისის შემდგომი დასუსტება არაბთა თავდასხმებმაც განაპირობა. თანდათან გაძლიერება დაიწყო აბაზგიამ, რომელმაც, როგორც უკვე ითქვა, საკუთრივ აბაზგიასთან ერთად, მოიცვა სანიგეთის, მისიმიანეთის, აფსილიის (აფშილეთის) მიწა-წყალიც. ზოგი მკვლევარი ეჭვის ქვეშ აყენებს სანიგთა და მისიმიანთა ქართველურ წარმომავლობას (ინალ-იფა, ანჩაბაძე), მაგრამ ვფიქრობთ, მეცნიერულად დასაბუთებულია იმ მეცნიერთა თვალსაზრისი, რომელნიც მათ ქართველურ მოდგმას მიაკუთვნებენ (ჯანაშია, ინგოროყვა, ყაუხჩიშვილი, ინაძე...). შეწყდა მათი პოლიტიკური არსებობა და გაფართოვდა ცნება აბაზგიას (აფხაზეთის) მნიშვნელობა. დაიწყო ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის გაფართოება. ალბათ, ნიშანდობლივია ის გარემოება, რომ ჯუანშერი («ქართლის ცხოვრება»), როდესაც VIII ს-ის 30-იან წლებში არაბი სარდლის მურვან ყრუს დასავლეთ საქართველოში ლაშქრობაზე მოგვითხრობს, წერს, რომ მან დაანგრია ქალაქი «აფშილეთისა და აფხაზეთისა ცხუმი»¹⁴. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ტექსტის ასეთი წაკითხვა, რომ ცხუმი აფშილეთის და აფხაზეთის ქალაქია, «ქართლის ცხოვრების» ჩვენამდე მოღწეულმა უძველესმა ანასეულმა ნუსხამ შემოგვინახა, ხოლო შემდგომდროინდელ ნუსხებში აფშილეთი უკვე აღარ არის. ჩანს, ადრე იცოდნენ, რომ ცხუმი აფშილეთის ქალაქი იყო, მაგრამ მურვან ყრუს დროს ის უკვე პოლიტიკურად აფხაზეთი იყო, შემდეგ ეს ცოდნა დაიკარგა და კონტექსტიდან ამოვარდა «აფშილეთი».

VIII ს-ის 80-იანი წლებიდან, როდესაც განხორციელდა აფხაზეთისა და ეგრისის გაერთიანება და შეიქმნა სახელმწიფო, რომელიც მოიცავდა მთლიანად დასავლეთ საქართველოს, ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობა კიდევ უფრო გაფართოვდა და ის ამერიდან აღნიშნავდა მთელ დასავლეთ საქართველოს, ხოლო აფხაზად წერილობით წყაროებში იწოდებოდა, როგორც საკუთრივ აფხაზი (აბაზგი, აფსილი), ისე ყველა დასავლელქართველი.

VIII ს-ის 80-იან წლებში, დასავლეთ საქართველო რომ გაერთიანდა, ამ სახელმწიფოს მეთაური გახდა ლეონ აფხაზთა მთავარი. ეს სახელმწიფო გადაჭიმული იყო ნიკოფსიდან ჭოროხის ხეობამდე¹⁵ და შავი ზღვიდან ლიხის ქედამდე¹⁶ და აღიარებდა ბიზანტიის სიუზერენიტეტს. იოანე საბანისძე ამ სახელმწიფოს მეთაურს «მთავარს» უწოდებს¹⁷.

ქართული წერილობითი წყაროების ცნობით (სხვა წყაროები კი არ არსებობს) ქართლის ერისმთავართა (სამეფო) სახლის უკანასკნელმა მამაკაცმა წარმომადგენელმა არჩილმა თავისი გარდაცვლილი ძმის მირის ასული ცოლად შერთო ლეონ აფხაზთა მთავარს, რომელსაც გადასცა ეგრისის გვირგვინი [18](#). რითაც ლეონმა სიმბოლოებით, ე-ი- მემკვიდრეობით, მიიღო ეგრისი და ეგრისის სამეფო გვირგვინი, რაც სიმბოლოურად და რეალურად ეგრის-აფხაზეთის გაერთიანებას ნიშნავდა. აღნიშნული გარემოება იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ ეგრისისა და აფხაზეთის გაერთიანება დინასტიური ნებაყოფლობითი აქტი იყო [19](#). შემდეგ ლეონ აფხაზთა მთავარმა (VIII ს-ის დასასრულს) გაინთავისუფლა თავი ბიზანტიის ვასალობისაგან და თავი მეფედ გამოაცხადა. «მატიანე ქართლისას» ცნობით «და იპყრა აფხაზეთი და ეგრისი ვიდრე ლიხამდე [20](#)».

აფხაზეთი ლეონის სამკვიდრო ქვეყანა იყო, ეგრისი ასევე სამკვიდრო, სიმბოლოებით მოპოვებული და ეს ორივე ქვეყანა ლეონმა ერთნაირად «იპყრა», დაუმორჩილა თავის ხელისუფლებას იმპერიისაგან დამოუკიდებლად და «სახელ-იღვა მეფე აფხაზთა» [21](#). აფხაზთა მეფედ იმიტომ იწოდება, რომ დინასტია აფხაზთა სამთავროდან იყო გამოსული.

აფხაზთა მეფეების ეთნიკური კუთვნილება ცნობილი არ არის, ამაზე არ არსებობს არავითარი მითითება წერილობით წყაროებში. ზოგი მკვლევარი მათ საკუთრივ აფხაზებად თვლის, ზოგი ბერძნებად. რადგან ისინი ბიზანტიის იმპერიის ვასალები იყვნენ, ზოგი ქართველებად. სამივე თვალსაზრისი მოსაზრებათა სფეროში რჩება და სამივეს ერთნაირად აქვს არსებობის უფლება. მაგრამ ეს არ არის არსებითი, არსებითია ის, რომ აფხაზთა სამეფო ენით, დამწერლობით, კულტურით, სარწმუნოებით, პოლიტიკით ქართული სახელმწიფო იყო. ხოლო მისი მეფეები, ამავე ნიშნებით - ქართველები იყვნენ. ალბათ, ისიც სათქმელია, რომ X - XI სს. ზოგი სომეხი ისტორიკოსი, მაგ. იოანე დრასხანაკერტელი, ამ სახელმწიფოს «ეგრისს» უწოდებს, მათ მეფეს - «ეგრისის მეფეს», ხოლო მცხოვრებთ - «ეგრისელებს» [22](#).

აფხაზთა სამეფო ქართული (დასავლურქართული) სახელმწიფო იყო. მისი მოსახლეობის უდიდეს უმრავლესობას შეადგენდნენ ქართველები: ქართველები, ეგრები, სვანები, ნაწილს - საკუთრივ აფხაზები. ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობით აფხაზთა სამეფო რვა ადმინისტრაციული ერთეულის, საერისთავოსაგან შედგებოდა [23](#). საკუთრივ აფხაზეთი დასახლებული იყო ძირითადად აფხაზეთის საერისთავო და ნაწილობრივ ცხუმის საერისთავო, ხოლო დანარჩენი ექვსი - ეგრისის (ცენტრი ზედია), გურიის, რაჭა-ლეჩხუმის, სვანეთის, არგვეთის (ცენტრი შორაპანი), ვაკე იმერეთის (ცენტრი ქუთაისი) - ქართველებით იყო დასახლებული.

სწორედ აფხაზთა სამეფოს არსებობის დროს, IX-X საუკუნეებში, აფხაზთა მეფეების აქტიური მონაწილეობით, აფხაზთა სამეფო საბოლოოდ გამოეყო ეკლესიურად კონსტანტინეპოლს და მცხეთის ტახტს დაუქვემდებარდა.

დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის კონსტანტინეპოლის სამწყსოსაგან გამოყოფის საკითხის გარკვევისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებათ კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოში შემავალი კათედრების წუსხებს. სახელდობრ, ჩვენთვის საინტერესო საკითხისათვის მნიშვნელობა აქვს ამ წუსხათა ჯგუფს, რომელთაგანაც ერთი იმპერატორ ლეონ VI-ის (886-911) მეფობამდეა შედგენილი. ხოლო მერე - X ს-ში. პირველი რიგის წუსხებში დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო კათედრები კონსტანტინეპოლის სამწყსოში შედიან, ხოლო X საუკუნიდან დასავლეთ საქართველოს კათედრები ან წუსხებში აღარ იხსენიებიან. აღნიშნული გარემოება იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ ამ დროს დასავლეთ საქართველო ეკლესიურად გამოყოფილია კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოდან. ხოლო რიგი ქართული წყაროების მონაცემთა ანალიზი აშკარას ხდის, რომ დასავლეთქართული ეკლესია მცხეთის ტახტს დაექვემდებარა და გაერთიანდა ზოგადქართულ ეკლესიასთან. აღნიშნულ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს. ეს პრობლემა საგანგებოდა აქვს შესწავლილი ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის, პ. ინგოროყვას, ვ. კეკელიძის, ს. ყაუხჩიშვილის, ზ. ანჩაბაძის [24](#).

მწელი იყო ბიზანტიის პოლიტიკური გავლენისაგან განთავისუფლება. მაგრამ უფრო მწელი იყო კონსტანტინეპოლის საეკლესიო ბატონობის აღმოფხვრა. ამ მიზნით აფხაზთა მეფეები აუქმებდნენ ბიზანტიის დასაყრდენ ბერძნულ საეპისკოპოსო კათედრებს. გაუქმდა ფოთის, გუდავის და სხვა ბერძნული კათედრები. მათ მაგიერ აფხაზთა მეფეებმა ახალი ქართული საეპისკოპოსოები დააარსეს. მაგ., აფხაზთა მეფე გიორგი II-ის დროს (922 - 957) დაარსდა ჭყონდიდის საეპისკოპოსო, ლეონ III-ის (957 - 963) დროს - მოქვის, გუდავის მოშლილი საეპისკოპოსოს მაგიერ ბაგრატ III (975 - 1014) ბედიის საეპისკოპოსო დააარსა [25](#). ეს საეპისკოპოსოები წარმოადგენდნენ ქართული კულტურის ცენტრებს. ამიერიდან ქართული ეკლესია ქართული ენით დაუპირისპირდა ბერძნულს [26](#).

დასავლეთ და აღმოსავლეთ საქართველოს საეკლესიო გაერთიანების ცდებს ადრეც ჰქონდა ადგილი. ამ მხრივ გარკვეული წარმატებები იქნა მოპოვებული V ს-ში, VII ს-ში, მაგრამ მთლიანად და საბოლოოდ დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ბიზანტიიდან გამოყოფა და მცხეთასთან შეერთება მეცხრე საუკუნეში განხორციელდა. პ. ინგოროყვა თვლის, რომ ეს “დიდი რეფორმა” დასავლეთ საქართველოს ნაციონალიზაციას და მასში, ბერძნულის ნაცვლად, ქართული ენისა და მწიგნობრობის დამკვიდრებას რომ ისახავდა მიზნად მეცხრე საუკუნის 30 – 40 წლებში გატარდა. ეხება რა აფხაზთა მეფეების მიერ ბერძნული კათედრების გაუქმებისა და ახალი ქართული საეპისკოპოსოების დაარსებას პ. ინგოროყვა ასკვნის: “ასეთი იყო ის ღონისძიებანი, რომელნიც ჩაუტარებია დასავლეთ საქართველოს - აფხაზეთის სამეფოს ხელისუფლებას დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის რეფორმაციასთან, მის გაქართულებასთან დაკავშირებით” [27](#).

დასავლეთ საქართველოს ეკლესიის ეს “დიდი რეფორმა”, რომელსაც პავლე ინგოროყვა “აფხაზეთის ეკლესიის გაქართულება, ნაციონალიზაცია” უწოდებს და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიაში “ბერძნულის ნაცვლად - ქართული ენისა და მწიგნობრობის დამკვიდრებას” უკავშირებს [28](#) გარკვეულწილად დაკავშირებულია საქართველოში მიმდინარე იმ შიდამიგრაციულ პროცესებთან, რაც აღმოსავლეთ საქართველოდან საკუთრივ ქართლის ტომის დასავლეთ საქართველოში გავრცელებას სდევს თან.

ივანე ჯავახიშვილის თვალსაზრისით, “კლინიუსის, პტოლემეიოსისა და პროკოპი კესარიელის ცნობებით მტკიცდება, რომ კოლხეთის სამხრეთსა და აღმოსავლეთის ნაწილში მხოლოდ მეგრულ-ლაზების ტომები ცხოვრობდნენ” [29](#), მაგრამ შემდეგ იმ რთული ისტორიული პროცესების შედეგად, რომელიც მიმდინარეობდა საქართველოში და რამაც განაპირობა აღმოსავლეთ საქართველოდან მოსახლეობის მიგრაცია დასავლეთ საქართველოში, ივანე ჯავახიშვილის დასკვნით, “გურულები და იმერლები გაქართველ მეგრულ-ლაზებზე უნდა ჩავთვალოთ”. ამ პროცესს ივ. ჯავახიშვილი მუშვიდე-მერვე საუკუნეებით ათარიღებს [30](#).

ამგვარად, “აფხაზეთის ეკლესიის გაქართულება” (პ. ინგოროყვა) ან მეგრულ - ლაზების გაგურულებ-გაიმერლება “გაქართვება” (ივ. ჯავახიშვილი) არ შეიძლება ჩაითვალოს დასავლეთ საქართველოს “გაქართულებად” იმ გაგებით, რომ თითქოს აქ დასავლეთ საქართველოს არაქართული მოსახლეობის გაქართველება იგულისხმებოდეს.

ქართიზაციის პროცესზე შემდგომში ყურადღება გაამახვილა ნიკო ბერძენიშვილმა, რომელმაც შექმნა კონცეფცია საკუთრივ ქართის ტომის ეთნიკურ-კულტურული ექსპანსიისა და ისტორიული საქართველოს დასავლური (და ზოგი აღმოსავლური) ქართული ტომების გაქართვების შესახებ (იხ. ნიკო ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. VIII. ამ კონცეფციის დასავლურ-ქართული საკუთრივ აფხაზური ნაწილის გამო იყო თავის დროზე ეს წიგნი რომ დაიჭრა). ეს მეცნიერული კონცეფცია შეიძლება არ გავიზიაროთ, მაგრამ დასავლეთ საქართველოს “ქართიზაცია” (ივ. ჯავახიშვილი, ნიკო ბერძენიშვილი) ამ ავტორთა აზრით არ ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს თითქოს არაქართული მოსახლეობის “გაქართველებას” და, ამდენად, ამ კონცეფციის ამ თვალსაზრისით კრიტიკა არ მიგვაჩნია გასაზიარებლად [31](#).

აქვე უნდა შევნიშნოთ ივანე ჯავახიშვილის მოსაზრება, რომ იმერელ-გურულები გაქართვეული მეგრელ-ლაზები არიან ძირითადად ლინგვისტურ მონაცემებს ემყარება. ხოლო პავლე ინგოროყვას თვალსაზრისი აფხაზეთის ეკლესიის «გაქართულების», ნ. ბერმენიშვილისა დასავლეთ საქართველოს «გაქართვების» შესახებ გიორგი მერჩულეს თხზულების რიგ ცნობებს და კონკრეტულად მერჩულეს ფორმულირებას «ქართლის» ცნების მნიშვნელობის შესახებ.

მერჩულე სწერს: «პირველად აღმოსავლისა კათალიკოსთა მიჰრონი იერუსაჲ მით მოჰყვანდა- ხოლო ეგრემ ქრისტე სმიერთა ბრძანებითა მიჰრონისა კურთხევამ ქართლს განაწესა იერუსალჲ მისა პატრიარქისა განწესებითა და წამებითა სიხარულით- არამედ ქართლად ფრიადი ქვეყანამ აღირიცხების, რომელსაც შინა ქართულითა ენითა ჟამი შეიწირვის და ლოცვამ ყოველი აღესრულების, ხოლო კვრიელეჲ სონი ბერძნულად ითქუმის» [32](#).

ბ-ნ ანანია ჯაფარიძე შენიშნავს, რომ «გ. მერჩულის» «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში» არსებული ერთი ქარაგმის არასწორი გახსნის წყალობით მიღებულია ისეთი კარდინალური დასკვნები, როგორისაა: «პირველად მეცხრე-მეათე საუკუნეებში ეწოდა დასავლეთ საქართველოს «ქართლი». აღნიშნულ თხზულებაში - განაგრძობს ბ-ნი ანანია ჯაფარიძე - არსებული ქარაგმა «ა-სა» გადამწერს თუ პირველ რედაქტორს ნ- მარს გაუხსნია არასწორად, კერძოდ უნდა გახსნილიყო როგორც «აფხაზეთისა» და გახსნილიყო ასე - «აღმოსავლისა», აღმოსავლეთისა» [33](#). ავტორის აზრით ქარაგმის « სწორად» გახსნის შემთხვევაში მერჩულეს თხზულების ეს ადგილი სხვაგვარად იქნებოდა გაგებული [34](#).

აღნიშნულთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ: ჯერჯერობით გიორგი მერჩულეს «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების» მხოლოდ ერთადერთი ხელნაწერია ცნობილი, რომელიც იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში ინახება და საიდანაც გადმოიწერა და გამოსცა ნიკო მარმა «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება». მართალია, ამ ხელნაწერზე ხელი არ მიგვიწვდება, მაგრამ საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კ- კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში არის ამ უძველესი ხელნაწერის მიკროფირი (იხ. [5-2](#)), რომელშიც ეს ადგილი ყოველგვარი ქარაგმების გარეშე არის წამოდგენილ და გარკვევით წერია: «პირველად აღმოსავლისა კათალიკოსთა», ასე რომ, ქარაგმის გახსნის საჭიროება არ არსებობდა.

მითითებულ სტატიაში არაერთი საგულისხმო მოსაზრება გამოთქმული, რომელთა გათვალისწინება, ალბათ, სასურველია, მაგრამ რადგან ეს საკითხები ჩვენი ნარკვევის ფარგლებს სცილდება, ამჯერად მათზე მსჯელობა არ მიგვაჩნია შესაძლებლად. ამ ისედაც ვრცელი ექსკურსის ბოლოს მხოლოდ მის აღნიშნავთ, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში არაერთი მკვლავარის მიერ გაზიარებული კონცეფცია ჩვენში მიმდინარე «ქართიზაციის» ისტორიული პროცესის შესახებ თავისთავად შეიძლება საკამათო იყოს, მაგრამ ის ნამდვილად არ ნიშნავს დასავლეთ თუ აღმოსავლეთ საქართველოს რომელიმე რეგიონის «გაქართულებას», ის მხოლოდ საკუთრივ ქართის ეთნო-კულტურულ ექსპანსიას გულისხმობს და გიორგი მერჩულეს თხზულება ამის ერთ-ერთი დასტურია.

აფხაზთა სამეფოში დაიწერა ქართული ჰაგიოგრაფიული და ჰიმნოგრაფიული თხზულებები, იქ აფხაზთა მეფეების კარზე, ქართულად დაიწერა «მეფეთა დივანი» - აფხაზეთის მეფეთა სიტორია, აიგო ქართული ხუროთმოძღვრული ძეგლები, აფხაზთა სამეფო აქტიურად მონაწილეობდა იმ დიდ ეროვნულ ბრძოლაში, რომლის შედეგად შეიქმნა ერთიანი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო.

აფხაზთა სამეფო ქართული სახელმწიფო რომ არ ყოფილიყო, მისი დედაქალაქი იქნებოდა არა მველი ქართული სახელმწიფოებრიობისა და კულტურის ცენტრი ქუთაისი, არამედ ანაკოფია (აფხაზეთის საერისთავო ცენტრი), ეკლესია ან არ გამოეყოფოდა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქოს და თუ გემოეყოფოდა, ჩამოყალიბდებოდა საკუთრივ აფხაზეთის ეკლესიად, არ შეუერთდებოდა მცხეთის საკათალიკოსოს და არ დამკვიდრდებოდა წირვა-ლოცვა ქართულ ენაზე.

IX საუკუნის დასაწყისიდან თუ უფრო ადრე არა, ქართულმა ენამ აფხაზთა სამეფოში გაბატონებული მდგომარეობა მოიპოვა. მან საბოლოოდ გამოდევნა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიიდან ბერძნული ენა და ქართული ხდება აქ კულტურის, სამეფო კანცელარიის და ეკლესიის ენად [35](#).

IX საუკუნიდან აფხაზთა სამეფოში ქართული ეპინრაფიკა დასტურდება [36](#).

ამ დროიდან მოყოლებული აფხაზეთში ეკლესიებზე, ხიდებსა და სხვა სახის ნაგებობებზე, როგორც წესი, ქართული წარწერებია [37](#).

დიდი მნიშვნელობა აქვს იმ ფაქტს, რომ შუასაუკუნოვან ქართულ არქიტექტურაში არსებულ სკოლებს: დასავლურქართულს (აფხაზურს), კახურს, ქართლურს, ტაო-კლარჯულს, ჰერულს განმასხვავებელ, ლოკალურ თავისებურებებთან ერთად ზოგადქართული ხასიათი აქვთ. ყველა ესენი საერთო ქართული ნიშნებით ხასიათდებიან [38](#). ხაზგასმულია ის გარემოება, რომ ეს თვისებები საქართველოს ერთიანი შუასაუკუნოვანი სახელმწიფოს შექმნამდე ვლინდება პოლიტიკურად ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ აფხაზთა (დასავლურ ქართულ), ქართველთა (ტაო-კლარჯეთი), კახეთის და სხვა სახელმწიფოებში, რაც სწორედ უძველეს ისტორიულ ძირებზე, მათ საერთო ზოგადქართულ კულტურაზე მიუთითებს.

ამგვარად, როგორც უკვე აღინიშნა, აფხაზთა სამეფოს შემქნით ფართოვდება ცნება «აფხაზეთისი» და «აფხაზების» მნიშვნელობა და ის ახლა უკვე ნიშნავს დასავლეთ საქართველოს დასავლელ - ქართველს და საკუთრივ აფხაზსაც და საკუთრივ აფხაზეთსაც [39](#).

კიდევ უფრო ფართოვდება ცნებების «აფხაზის» და «აფხაზეთის» მნიშვნელობა მეათე საუკუნის დასასრულიდან.

ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში პირველ ადგილზე იდგა «მეფე აფხაზთა», რადგან ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატონთა სამეფო სახლის («ქართველთა მეფის») კანონიერი მემკვიდრე ბაგრატის (მეფე ბაგრატ III, 975 – 1014), რომელიც დედის ხაზით დასავლეთ საქართველოს სამეფოს ერთადერთი კანონიერი მემკვიდრეც იყო 978 წ. აკურთხეს «აფხაზთა მეფედ», ხოლო «ქართველთა მეფის» ტიტული მან მხოლოდ მეთერთმეტე საუკუნის დასაწყისში მიიღო თავისი წინაპარი «ქართველთა მეფის» გარდაცვალების შემდეგ. ის იწოდა «მეფე აფხაზთა, მეფე ქართველთა». კახეთ-ჰერეთის შემოერთების შემდეგ ბაგრატმა მიიღო «ჰერეთა და კახთა მეფის» ტიტულიც და ერთიანი ქართული შუასაუკუნოვანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურა ამ ეტაპე ასე გამიართა: «მეფე აფხაზთა, ქართველთა, ჰერეთა, კახთა».

ამ დროიდან ქართულ წერილობით წყაროებში «აფხაზეთი» და «აფხაზი», როგორც წესი, ნიშნავს ზოგად «საქართველოს» და «ქართველს» [40](#).

ერთიანი საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში პირველ ადგილზე «მეფე აფხაზთა» რომ დგას, ამის შედეგად უცხოურ წყაროებში «აფხაზი» იხმარება ზოგადად ქართველის და «აფხაზეთი» საქართველოს მნიშვნელობით. ამასთანავე ამ უცხოელებმა, ბერძნებმა, არაბებმა, რუსებმა კარგად იციან, რომ «აფხაზეთი» იგივე «იბერია» - «საქართველოა» მაგ., მეთერთმეტე ს-ის ბიზანტიელი ისტორიკოსი გიორგი კეფერენე საქართველოს მეფე გიორგი I-ს (1014 – 1027) უწოდებს აფხაზეთის არქონტს [41](#), ხოლო მის შვილს, მეფე ბაგრატ მეოთხეს (1027 – 1072), იბერიის არქონტს [42](#). მეთერთმეტე საუკუნის დასასრულის და მეთორმეტე საუკუნის დასაწყისის ბიზანტიელი ისტორიკოსი იოანე ზონარა იმავე ბაგრატ მეოთხეს აბასგის არქონტად იხსენიებს. კედრენ როდესაც მოგვითხრობს იმპერატორ ბასილ II-ის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ წერს, რომ ბასილმა გაილაშქრა გიორგი აბაზგის წინააღმდეგ და იბერიისაკენ გაემართა [43](#).

როგორც ვხედავთ, იმდროინდელი ბიზანტიელი ისტორიკოსებისათვის აბაზგი - აბაზგი და იბერია - იბერია იდენტური ცნებებია. ასევე აფხაზი ქართველია, ხოლო აფხაზეთი - საქართველო აღმოსავლელი (არაბი- სპარსი) ავტორებისათვის.

მეცამეტე საუკუნის არაბი გეოგრაფი და ისტორიკოსი იაკუთი წერს, რომ აფხაზეთი ქრისტიანი ხალხით დასახლებული ქვეყანაა, რომელთაც ქურჯებს უწოდებენ. მეცამეტე საუკუნის დასასრულის სელჩუკი ქრონისტი იბნ ბიბი საქართველოს მეფე თამარზე წერს, რომ ის გურჯთა (ე.ი. ქართველთა - მ.ლ.) მეფეა, რომელიც მართავს აფხაზეთს სამეფოს, რომლის დედაქალაქი თბილისია. აფხაზეთს საქართველოსთან აიგივებს ნიზამ განჯევი, ხაყანი და სხვანი. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ რუსული შუასაუკუნოვანი წყაროებიც მიუთითებენ, რომ იბერია იგივე აფხაზია (ოზეზი) [44](#).

მაგალითის მოტანა კიდევ მრავლად შეიძლება. ამ საკითხის შესახებ ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, დასკვნა მხოლოდ ერთია, შუასაუკუნეების ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების «აბაზი» (სხვადასხვა ფორმით), როგორც წესი, ნიშნავს ქართველს [45](#).

საკუთრივ აფხაზეთი, რომელიც მეცხრე-მეათე საუკუნეებში დასავლურ ქართულ სახელმწიფო - აფხაზეთს სამეფოში ორი საერისთავოთი, აფხაზეთის და ცხუმის საერისთავოებით იყო წარმოდგენილი, ერთიანი საქართველოს არსებობის პერიოდში წარმოდგენილია ერთი საერისთავოთი, რომელსაც ეწოდება ცხუმის საერისთავო და როლის ერისთავი შერვაშიძეა [46](#).

ცნება «აფხაზეთის» მნიშვნელობის მაქსიმალური გაფართოების შემდეგ დაიწყო უკუპროცესი.

როგორც ცნობილია მეთხუთმეტე საუკუნის ბოლოს ერთიანი ქართული სახელმწიფო დაიშალა ოთხ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ სახელმწიფოებად: ქართლის, კახთის, იმერეთის სამეფოებად და სამცხის სამთავროდ. აფხაზეთი იმერეთის სამეფოს შემადგენლობაში მიყოფებოდა. ქვეყნის ფეოდალური დაშლის პროცესი კიდევ უფრო გაღრმავდა და საკუთრივ იმერეთის სამეფოში შეიქმნა გურიისა და სამეგრელოს სამთავროები. აფხაზეთი სამეგრელოს (ოდიშის) სამთავროს შემადგენლობაში შედიოდა, ხოლო მეჩვიდმეტე საუკუნეში ცალკე სამთავროდ ჩამოყალიბდა შერვაშიძეებით სათავეში. სამთავრო სამხრეთ-აღმოსავლეთი საზღვარი მდ. კოდორზე გადიოდა [47](#). ნაგვიანევი შუასაუკუნეების ხანის აფხაზეთის სამთავრო კლუტურულ-პოლიტიკურად ისეთივე «საქართველო» იყო, როგორც სხვა დანარჩენი «საქართველოები» [48](#). ხოლო კოდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ქვეყანა ფეოდალური ურთიერთობის დასაწყისიდანვე (ხოლო ტრადიციით უძველესი დროიდანვე) ეგრისში შედიოდა. აფხაზეთში ეს ქვეყანა XVII ს-ში შევიდა [49](#). ამ სამთავროს შექმნის შემდეგ ქართველები, და არა მხოლოდ ქართველები, აფხაზეთს საკუთრივ ამ სამთავროს უწოდებენ.

XV - XVI საუკუნეებიდან საქართველოში რთული პროცესები მიმდინარეობს. დასტურდება ჩრდილო კავკასიიდან მომთაბარე ტომების ჩამოსახლება. ჩრდილო კავკასიიდან მომთაბარეთა ჩამოსახლების პროცესის შედეგად, რაც საქართველოში შექმნილი უმძიმესი ვითარებისპირობებში მიმდინარეობდა, ხდება კახეთში დაღესტნელი ტომების, შიდა ქართლში ოსთა და დასავლეთ საქართველოში ჩერქეზულ-ადიღური მოდგმის ხალხთა დასახლება.

XV ს-ის დასასრულისა და XVI საუკუნის დასაწყისიდან დაშლილ-დაუსტებულ საქართველოს სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან სეფიანთა ძლიერი და აგრესიულად განწყობილი სახელმწიფო დაუმეზობლდა, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთიდან - აგრეთვე აგრესიულად განწყობილი და ძლიერი თურქ-ოსმალთა სახელმწიფო. XVI - XVIII საუკუნეების მანძილზე ამ ორ სახელმწიფოს შორის თითქმის გამუდმებული საომარი ოპერაციები მიმდინარეობდა (თუ ომი არ იყო, ორივე მხარე ომისათვის ემზადებოდა). ეს საომარი ოპერაციები, რომელთა მიზანი მახლობელ აღმოსავლეთში გავლენის სფეროების განაწილება იყო, ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად საქართველოს დამორჩილებას ისახავდა და მთელი ამ ხნის მანძილზე საქართველოს მიწა-წყალზე ომი მიმდინარეობდა. ქართული სახელმწიფოები შეძლებისდაგვარად უმკლავდებოდნენ კარზე მომდგარ სპარსეთსა და თურქეთს.

მოსახლეობა წყდებოდა მტერთან ბრძოლებში, საქართველოში საგრძნობლად შემცირდა მცხოვრებთა რიცხვი და ცარიელებულ ბარის რეგიონებში მთიდან ჩამოსული მოსახლეობა სახლდებოდა. მოსახლეობა შემცირებულ და დაცარიელებულ მთის ფერდობებს კავკასიონის ჩრდილო კალთებიდან გადმოსულნი იკავებდნენ.

მთიდან მოსახლეობის ბარში ჩამოსვლა მთაგორიანი ქვეყნებისათვის ჩვეულებრივი და კანონზომიერი პროცესია. მთის მწირი ბუნება სათანადოდ ვერ უხრუნველყოფს მზარდ ჭარბ მოსახლეობას და ნამატი ბარში ჩამოდის. მშვიდობიან ვითარებაში ეს პროცესი ნორმალურად მიმდინარეობს, სახელმწიფო ხელისუფლება მეტ-ნაკლებად აკონტროლებს მას, მაგრამ, როდესაც სახელმწიფო სუსტდება და ამ პროცესს ვეღარ არეგულირებს, იქმნება მძიმე ვითარება. ასე შეიქმნა კახეთში ჭარ-ბელაქისა და თალას ე-წ- უბატონო თემები: შიდა ქართლის მთიანეთსა და შემდეგ მთისწინა ზოლში და ბარშიც - ოსთა კომპაქტური მოსახლეობა, კავკასიონის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე - ჩრდილეთიდან ჩამოსული მოსახლეობა.

ჩვენ არ ვიცით რა ეწოდებოდა იმ ხალხს იქ, თავის თავდაპირველ სამშობლოში, აქ რომ დასახლდნენ, სავარაუდოა, რომ ქართველებმა აქ მოსახლე «აფხაზების» გამო მათაც «აფხაზები» უწოდეს.

ამ დროიდან იწყება აფხაზეთში ქრისტიანობის პოპიციების შერყევა, რასაც აპირობებს ერთი მხრივ, მთიდან ჩამოსული მოსახლეობის მიერ თავისი წარმართული რწმენების ჩამოტანა, მეორე მხრივ, თურქთა გაბატონება, რომელნიც აქ ისლამის გავრცელება-დამკვიდრებას ცდილობდნენ.

ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროებიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ ხდება XV საუკუნიდან მოყოლებული ქართული და ქრისტიანული პოპიციების შევიწროება დასავლეთ საქართველოში.

სამეგრელოს სამთავროდან აფხაზეთის სამთავროს გამოყოფის შემდეგ მიმდინარეობს გამუდებული შინაფეოდალური ბრძოლა მფხაზთა მთავრები XVII საუკუნის ბოლოს იპყრობენ სამეგრელოს ნაწილს მდინარეებს - კოდორსა და ენგურს შორის და აფხაზეთის სამთავროს უერთებენ. ეს ის მიწა-წყალია, რომელიც სამურზაყანოს სახელწოდებათაა ცნობილი. ამ დროიდან იწყება ამ მხარის «გააფხაზება», «გააფხაზების» ეს პროცესი კარგადაა ასახული ქართულ- ძირითადად დოკუმენტურ, და უცხოურ წერილობით წყაროებში. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით საინტერესოა ცნობა აქ აფხაზების საგანგებოდ ჩამოსახლების შესახებ [50](#) . ი. ანთელავას მითითებულ წიგნში მოაქვს XIX ს-ის ბოლოს სოფ. ბედიამი ნაპოვნი და გაზეთ «კვალში» (1987 წ. №20) გამოქვეყნებული დოკუმენტი. ამ დოკუმენტში, რომელიც XIX ს-ის ათიან წლებში უნდა იყოს შედგენილი, ვკითხულობთ, რომ XVII საუკუნეში ძმებმა როსტომ, ჯიქეშია და ყვაპუ შერვაშიძეებმა აფხაზეთის სამთავროში გაიყვეს სამფლობელოები: როსტომს ერგო მდ. ბზივიდან მდ. კორდორამდე, ჯიქეშიას - მდ. კოდორიდან მ. ლალიძგამდე, ხოლო უმცროს, ყვაპუს - მდ. ლალიძგადან მდ. ენგურამდე, რომელიც «благодаря смутному времени, было относительно безлюдно. Поэтому Квату из Бзыбы, т.е. владения старшего брата, переселил несколько княжеских и дворянских фамилий, как-то: Анчабадзе, Эмухвари, Иналишвили, Маргания, Званбая, Лакербая и Акиртава» [51](#) .

მართალია, დოკუმენტი XIX ს-ის დასაწყისისაა, მაგრამ რადგან მასში მოთხრობილი ეთანხმება XV – XVIII სს-ის ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროების ცნობებს, ნდობას იმსახურებს. ამ მხრის გააფხაზების პროცესი საკითხის სპეციალურ ლიტერატურაშიც არის განხილული. შედარებით სრულად ეს პროცესი წარმოჩენილია ზემოთ ნახსენებ ირაკლი ანთელავასა და ზურაბ ანჩაბაძის მონოგრაფიებში.

XV საუკუნის შემდეგ აფხაზები თავდასხმებს იწყებენ დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა ოლქებზე, უპირატესად სამეგრელოზე. ვახუშტი ბაგრატიონს აღწერილი აქვს XVII - XVIII ს-ის I მეოთხედში აფხაზების თითქმის ყველა თავდასხმა გურია-სამეგრელოზე [52](#) . ასეთ თავდასხმებზე უცხოური წერილობითი წყაროებიც მოგვითხრობენ, მაგ., შარდენი- ლამბერტი <

[53](#) . XV საუკუნის დოკუმენტებით აშკარაა, რომ სოხუმი (ცხუმი) სხვაა, აფხაზეთი - სხვა [54](#) . XVII საუკუნის შუა წლებში არქანჯელო ლამბერტის ცნობებით, დრანდა, მოქვი, ილორი, ბედია ეგრისშია [55](#) .

ყურადღებას იმსახურებს ის გარემოებაც, რომ XVII საუკუნეში უცხოელები ბიჭვინთას აფხაზეთში არ ათავსებენ.

იტალიელი მისიონერი ძამპი, რომელის თხზულება შარდენმა თავის «მოგზაურობის» წიგნში შეიტანა, მოგვითხრობს რა დასავლეთ საქართველოს კათალიკოსის შესახებ: წერს: ამ კათალიკოსის ძალაუფლება ვრცელდება ოდიშში, იმერლების, გურულების, აფხაზთა და სვანთა ქვეყნებში. მისი სამიტროპოლიტო საყდარი არის ბიჭვინთაში; აფხაზთა ახლოს [56](#) . ეს ცნობა იმაზე უნდა მეტყველებდეს, რომ ის მოსახლეობა, რომელიც თავისი ყოფით, რწმენით განსხვავდება სამეგრელოს და დანარჩენი დასავლეთი საქართველოს მოსახლეობისაგან, ბიჭვინთაში ჯერ არ არის დამკვიდრებული და ამიტომ უცხოელ დამკვიდრებელს ის «აფხაზეთად» არ მიაჩნია.

XV საუკუნის ძველი «მცნება სასჯულო» გვაუწყებს, რომ «აფხაზეთი ქრისტიანობისაგან სრულიად მიდრეკილ იყუნეს, ქრისტეს მცნებათაგან განშორებულ იყუნეს» [57](#) . ეს ქრისტეს მცნებისაგან განშორებული აფხაზები არიან, რომ ესხმიან თავს სამეგრელოს. XVII ს-ის პირველი ნახევრის დოკუმენტში («მამულების მფლობელობის განახლების სიგელი ლევან დადიანისა ხობის საყდრისადმი») აღნიშნულია, რომ «მას ჟამსა უდმერთოდ და უსჯულოებად მიიქციეს აფხაზნი», რომ «აფხაზთა გარყუნეს სჯული და კათალიკოზობა» [58](#) . იმავე დოკუმენტური მასალიდან კარგად ჩანს, თუ როგორ ვიწროვდება დასავლეთ საქართველოს ქრისტიანული ეკლესიის იურისდიქციის ფარგლები, როგორ იკარგება ეს ქვეყანა ქრისტიანობისა და ქართველობისათვის. თუ არქანჯელო ლამბერტის და სხვა უცხოელი ავტორებისათვის XVII საუკუნის შუა წლებში დრანდა, მოქვი, ილორი, ბედია ეგრისშია, ბიჭვინთა აფხაზეთი არაა, XVI ს-ის დასასრულსა და XVII საუკუნის დასაწყისში ქართული დოკუმენტური მასალით ენგურს გაღმა სოფელი ნიჟანელი ჯერ კიდევ მეგრული სოფელია. ეგრისში ნიჟანელი 1626 წლის აფხაზეთის საკათალიკოსოს დიდი დავთრის მიხედვით [59](#) ; ოდიშში ნიჟანელი 1939 წლის დოკუმენტებითა [60](#) . მაგრამ მდგომარეობა საგრძნობლად შეცვლილი უკვე XVIII ს-ის დასაწყისში. 1712 წლის დოკუმენტში კათალიკოსი გრიგოლ ლორთქიფანიძე წერს: «ნაჟანეს სოფელი აფხაზს აეყარა. სამოცი მოსახლე კაცი ნეფსამე კათალიკოზს ყვაუ შარვაშიძისათვის მიეზარებინა. უფროსი ერთი დაკარგულიყო». ვინც მოახერხა კათალიკოზმა წამოიყვანა და ხობსა დახიბულაში დაასახლა. ჩამოთვლილია გვარები და ყველა მეგრული (ქართულია) [61](#) . ასე თანდათან კარგავენ ქართველები პოზიციებს ისტორიულ სამეგრელოში და მათ მომხდური აფხაზები იკავებენ. ეს დოკუმენტი ერთ საინტერესო გარემოებაზეც მინიშნებს, მომხდურ აფხაზთაგან დარბეულ ქართველ გლეხებს კათალიკოსი შერვაშიძეს მიაბარებს. ის მომხდურ აფხაზებს სხვები არიან და შერვაშიძე სხვაა, ისიც ცდილობს ამ მომხდურთაგან თავის დაცვას. თავდაცვა თანდათან ძნელდება. სამეგრელოს მთავარი ლევან II დადიანი (1611 – 1657) საგანგებო კედელს აგებს აფხაზთაგან თავდასაცავად. ამ კედლის შესახებ ვახუშტი ბაგრატიონი წერს: «შევლო ზღუდე დიდმა ლევან დადიანმა, აფხაზთა გამოუსვლელობისათვის» [62](#) . არქანჯელო ლამბერტის რუკაზე ამ კედელს აფხაზთაგან დასაცავი კედელი აწერია [63](#) .

ყურადღებია ის გარემოება, რომ XVII საუკუნემდე აფხაზეთით დასახლებულ ქვეყანას სოციალურად და სარწმუნოებრივ-კულტურულად არავინ ანსხვავებდა საერთოდ საქართველოს და საკუთრივ დასავლეთ საქართველოს დანარჩენი მოსახლეობისაგან. უცხოელები, რომელნიც ანგარიშგასაწევ დაკვირვებებს გვაწოდებენ, სწორედ ამ თვალსაზრისით ცხუმს XIII – XIV სს-ის ქართულ ქალაქად თვლიან. არაბი მწერალი აბულფიდა ცხუმს საქართველოს ქალაქს უწოდებს, ხოლო ცხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსი პეტრე გვერალდი 1330 წელს დაწერილ წერილში ცხუმის მცხოვრებლებად თვლის ქართველებს და აგრეთვე მუსლიმანებსა და ებრაელებს [64](#) . რაც იმას ნიშნავს, რომ იმდროინდელ ცხუმში ან საერთოდ არ იყვნენ საკუთრივ აფხაზები ან თუ იყვნენ, რადგან ისინი ენით, სარწმუნოებით, ცხოვრების წეთის არ განსხვავდებოდნენ ქართველებისაგან, უცხოელისათვის ისინი ქართველები იყვნენ და არა აფხაზები. ასევე უნდა აიხსნას ცნობა ბიჭვინთის შესახებაც.

ანგარისგასაწევია ის გარმოება, რომ პიტერო გერალდი «ქვემო იბერიის» კათოლიკე ეპისკოპოსად იწოდება. XIV ს. ცხუმში მონეტას ჭრის სამეგრელოს მთავარი ვამეყ დადიანი, რომელიც მთავრად 1384 - 1396 წლებში იყო. XV საუკუნის იტალიურ რუკებზე მდ. კელასურის შესართავთან დატანილია «მეგრული პორტი», მაგრამ XVII საუკუნისთვის მდგომარეობა შეცვლილია. იტალიელი ჯოვანი ჯულიანო და ლუკა, რომელმაც 1630 წ. იმოგზაურა დასავლეთ საქართველოში, წერს: «აფხაზები გაფანტულნი არიან ზღვის სანაპიროზე. მათი ცხოვრების წესი ისეთივეა, როგორც ჩერქეზებისა... აფხაზების ენა ძალიან განსხვავდება მათი მეზობელი ხალხების ენისაგან. მათ არ აქვთ არავითარი დაწერილი კოანონები და დამწერლობის გამოყენებაც არ იციან. რწმენით ქრისტიანები არიან, რაიმე ქრისტიანული წეს-ჩვეულების გარეშე. ტყეები მათ ემსახურებათ როგორც მყუდრო ადგილი. როდესაც ისინი აირჩევენ ერთ ადგილს საცხოვრებლად, მერე მას არ ტოვებენ. იცვამენ ჩერქეზების მსგავსად. მაგრამ თმებს იკრეკენ სხვანაირად. ვიდრე ჩერქეზები... რადგანაც მათ არ აქვთ სხვა საცხოვრებელი ადგილი, გარდა ტყისა. ამიტომ ჰყავთ მცირე რაოდენობის ჯოგი და აქვთ მცირე მასალა თავიანთი ტანისამოსის დასამზადებლად. ისინი კმაყოფილებიან თავლისაგან გაკეთებული ღვინოთი და ტყეში გაზრდილი ნაყოფით. ხორბალი მათთან არ მოდის. მარილს აქ არ ხმარობენ» [65](#).

ყურადღებია ის გარემოება, რომ ჯოვანი და ლუკა, როდესაც აფხაზებზე იწყებს საუბარს, განაკვეთის სათაურში მათ უწოდებს «აბზასს» («Abbazza») [66](#), ხოლო ტექსტში ხმარობს ტერმინებს «აბკასა» და «აბაცა» [67](#). ეს «აბაცა» ხომ არ არის «აფსუა»?

არქანჯელო ლამბერტის თანახმად, რომელიც XVII საუკუნეში ოც წელიწადს ცხოვრობდა დასავლეთ საქართველოში, აფხაზები არ ცხოვრობდნენ ქალაქებსა და ციხეებში. ერთი გვარის რამდენიმე ოჯახი შეიყრებოდა ერთად. დასახლებოდნენ მალღობ ადგილებზე, სადაც ააშენებდნენ სილით დახურულ ფაცხებს. თავდაცვის მიზნით ირგვლი ღობეს და ორმაგ თხრილს შემოავლებდნენ. საინტერესოა, რომ მათ სხვა კი არ ერჩის. ისინი თვით ესხმიან ერთმანეთს თავს და მარცვავენ [68](#).

XVII ს-ის 50-იან წლებში საქართველოში იმყოფებოდა ცნობილი თურქი ისტორიკოსი და გეოგრაფი ევლია ჩელები, რომლის აღწერილობიდან კარგად ჩანს იმდროინდელი აფხაზების ყოფა და კულტურა. ამ დროისათვის აფხაზეთში უკვე საკმაოდ ფეხმოკიდებულია ისლამი, მაგრამ მისი სიტყვით აფხაზები «ყურანს არ იცნობენ და არც რამე სარწმუნოება აქვთ» [69](#).

როგორც მოტანილი ცნობებიდან ჩანს მართებულია ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული მოსაზრება იმდროინდელ აფხაზეთში, წინანდელთან შედარებით, მეზობელ ქართველთაგან განსხვავებული ყოფის დამკვიდრების, მათში ქრისტიანობის მოშლის შესახებ, რაც გამოწვეული უნდა იყოს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის ან ნაწილობრივ (ნ. ბერძენიშვილი), ან მთლიანად ახალი ეთნიკური ჯგუფით, აფსუებით შეცვლით (კ. ინგოროყვა), ჩრდილ კავკასიიდან მოსახლეობის ჩამოსვლით.

უცხოელი ავტორები, რომელნიც ამ ცნობებს გვაწვდიან, არ იყვნენ შემთხვევითი პირები. ისინი ინფორმაციას აგროვებდნენ, რაც შემთხვევებში ოფიციალურად აწვდიდნენ ცნობებს მთი საქმიანობის სფეროში მყოფი ხალხების შესახებ. მათ მიზანს შეადგენდა შეესწავლათ ამ ხალხების ზნე-ჩვეულება, მეურნეობა, კულტურა. რასაკვირველია, არ არის გამორიცხული, რაც შემთხვევაში არც სუბიექტური დანახვა მოვლენებისა, ობიექტური მიზეზით გამოწვეული შეცდომებიც, მაგრამ, როდესაც მათი ცნობების მნიშვნელოვანი მხარე დადასტურებას პოულობს ქართული დოკუმენტური მასალით, უკვე ამ ცნობების არგათვალისწინება არ შეიძლება.

აფსუების (ან მათი ნაწილის) აფხაზეთის მიწაზე მოსულობის თვალსაზრისს გარკვეულწილად ეხმიანება მათი გადმოცემები. ამ გადმოცემათა სხვადასხვა ვარიანტები არსებობს. ზოგის თანახმად ისინი აფხაზეთში ეგვიპტიდან, აბისინიიდან არიან მოსულნი, ზოგი ვერსიის თანახმად ისინი არმენიაზე გავლით ჯერ ყუბანში დასახლდნენ, საიდანაც სიცივისაგან შეწუხებულნი აფხაზეთში გადმოვიდნენ და სხვა [70](#). ამ თვალსაზრისით საინტერესოა გადმოცემა აფხაზეთში აცანების, ჯუჯა ხალხის შესახებ, რომელნიც გაწყდნენ და რომელთაგან მხოლოდ ქვის სადგომები «აცანგუარების» ნაშთებიღა დარჩა [71](#), რაც

შემდგომში ახალი მოსახლეობის მოსვლას გულისხმობს. ამასვე ეხმაურება ცნობილი აფხაზური ხალხური ლექსი «აირგ შენ მხოლოდ ზღვისპირეთს ძარცვავ», რომლის თანახმად აფსუათა მითოლოგიის ომის ღმერთი აირგი მაღალ მწვერვალებს დარაჯობდა და ზღვისპირეთს სამარცვად ჩამოდიოდა [72](#). და სხვა. ეს გადმოცემები რასაკვირველია არ იძლევა აფსუათა ჩამოსახლების ეპოქის განსაზღვრის შესაძლებლობას. არ არის გამორიცხული, რომ მათში სხვადასხვა დროს მიმდინარე პროცესებია ასახული. მაგრამ ზემოთ განხილულ ცნობებთან ერთად, რომელნიც აშკარად მიუთითებს XVI – XVIII სს. აფხაზეთში მიმდინარე მოვლენები. ეს გამოცემებიც იმსახურებს ყურადღებას.

ეგლია ჩელები, რომელმაც XVII ს-ის 40-იან წლებში (1640 – 1647 წლები) იმოგზაურა საქართველოში საგანგებოდ მოგვითხრობს აბაზას ქვეყნის შესახებ და ჩამოთვლის ყველა იმ ტომს, რომელიც ამ ქვეყანაში შავი ზღვის სანაპიროსა და მთებში მოსახლეობდა (ჩაჩები, არლანი, ჩანლები, გეჩიები და მრავალი სხვა) და აფსუებს არ იხსენიებს. ჩანს, ისინი ვერ მოხვდნენ ჩელების ყურადღების სფეროში. შესაძლებელია ჯერ კიდევ მცირერიცხოვანნი იყვნენ, შეიძლება ის აბაზას სწორედ აფსუებს უწოდებს. ჩელებისათვის აფხაზეთი აბაზას ქვეყანაა [73](#). მათი ენაც აბაზას ენაა [74](#). ხოლო XIX ს-ის 80-იან წლებში ცნობილი მეცნიერი უსლარი წერს, რომ აფსუა - აფხაზეთია [75](#).

რა ხდება, რითაა გამოწვეული ასეთი ცვლილებები? ამ კითხვაზე, როგორც უკვე ითქვა, ქართულ ისტორიოგრაფიაში პასუხი გაცემულია. აღსანიშნავია, რომ აფხაზეთა ჩრდილო კავკასიიდან მოსულობის იდეა ქართველ მეცნიერთ არ ეკუთვნით. ამაზე ჯერ კიდევ XIX ს. წერდნენ მკვლევარები, მაგ.: «Афхазцы не всегда обитали там, где теперь живут, а предания их многие исторические данные и обычаи их указывают, что они пришли с севера и потеснили картвельские племена, пака не остановились у Ингури». [76](#)

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ შუასაუკუნოვან საქართველოში აფხაზს არაქართველად არ თვლიდნენ. XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი ლეონტი მროველი, რომლის თხზულებაში ეს კონცეფცია VII – VIII სს. უნდა მომდინარეობდეს [77](#), როდესაც კავკასიის ხალხთა წარმომავლობაზე მოგვითხრობს დასავლეთ საქართველოს ის მთლიანად ეგრისის წილ ქვეყნად თვლის [78](#). აღნიშნული კონცეფციის შესახებ ნიკო ბერძენიშვილი წერს: «ეს გადმოცემა ანგარიშგასაწევი მოწმობაა დასავლეთ საქართველოს ტომთა როგორც ეთნიკური მონათესაობისა, ისე მათი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიულ-კულტურული თანამშრომლობის (რაც აგრე ცხადად ჩანს ძველი ბერძნულ-ლათინური მწერლობისა და განსაკუთრებით არქეოლოგიურ მონაცემთა შუქზე)» [79](#) ლეონტი მროველმა შესანიშნავად იცის აფხაზებისა და აფხაზეთის არსებობა, მაგრამ მისთვის აფხაზეთი ეგრისია.

XI საუკუნეში, როდესაც ანტიოქიის პატრიარქმა ექვქვემ დააყენა ქართული ეკლესიის ავტოკეფალიის კანონიერების საკითხი, გამოჩენილა ქართელმა მოღვაწემ გიორგი მთაწმინდელმა, მსოფლიო პატრიარქის კარზე ქართული ეკლესიის თვითმწყობის კანონიერება საქართველოში ანდრია პირველწოდებულის მოღვაწეობით დასაბუთა და აგრეთვე აღნიშნა, რომ «ერთი შმიდა ათომრეტთა მოციქულთანი, სიმონს ვიტყვი კანანელსა, ქუეყანასა ჩუენსა დამარხულ არს აფხაზთს, რომელსა ნიკოფსი ეწოდების» [80](#). ამ ცნობიდან აშკარაა - ამ დროს «აფხაზეთი» როგორც ქართველის, ისე ბიზანტიელისათვის «საქართველოს» ნიშნავდა. ვახუშტი ბაგრატიონი, როდესაც დასავლეთ საქართველოზე მოგვითხრობს, აღნიშნავს, რომ ეს არის ქვეყანა, რომელსაც ჯერ ეწოდებოდა ეგრისი, შემდეგ აფხაზეთი, შემდეგ იმერეთი. მისთვის დასავლეთ საქართველო ერთნაირად ეგრის-აფხაზეთ-იმერეთია, თუმცა მან კარგად იცის აფხაზების არსებობა, და ისიც იცის, რომ მათ თავიანთი სალაპარაკო ენა აქვთ [81](#). ეს გარემოება იმით აიხსნება, რომ ისტორიულ-კულტურულად ისინი ქართველები იყვნენ, მიუხედავად იმისა, თუ ვინ იყვნენ წარმოშობით. და, რაც მთავარია, ისტორიულად და მაშინაც, როდესაც ეს ავტორები წერდნენ, ეს ტერიტორია საქართველო იყო.

ერთიანი საქართველოს მეფეების (და საერთოდ ქართველებისათვის) «აფხაზი» ისეთივე ქართველი რომ არ ყოფილიყო, როგორც ქართლი, კახი და სხვა, მაშინ ისინი, ალბათ, შეეცდებოდნენ ცვლილების შეტანას საკუთარ ტიტულატურაში.

როგორც ცნობილია, საქართველოს მეფეთა ტიტულატურაში მკვიდრად იყო შესული ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულები: კურაპალატი, კესაროსი და სხვა. მეფე დავით IV აღმაშენებელმა (1089 – 1125), შეაფასა რა რეალურად საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა, უარი ითქა ამ ტიტულებზე, რომელთაც მისი უშუალო წინაპრები საგანგებოდ ეძებდნენ ბიზანტიის სამიწერატორო კარზე და დიდის სიამაყით ატარებდნენ. თვით დავითსაც ჰქონდა ჯერ კიდევ უფლისწულობაში მიღებული ბიზანტიური საკარისკაცო ტიტულები, რომლებზედაც უარის თქმა მას არ გაჭირვებია. მაგრამ «მეფე აფხაზთა»-ს საკითხი არ დამდგარა და არც შეიძლება დადგარიყო, რადგან «მეფე აფხაზთა» დასავლეთ საქართველოს, დასავლელ ქართველთა მეფობას ნიშნავდა.

იმ დროს, როდესაც ქართული საისტორიო წყაროები საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროს მცხოვრებთ აფხაზებს უწოდებდნენ, არ ვიცით, თვითონ ისინი რას უწოდებდნენ თავიანთ თავს. მათ ჰქონდათ თავიანთი სალაპარაკო ენა (ყოველ შემთხვევაში, XVII საუკუნიდან მაინც), მაგრამ, რადგან არ ჰქონდათ საკუთარი დამწერლობა და მწერლობა, ეს არ არის ფიქსირებული. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ თავიანთ თავს ისინი მაშინაც (როგორც ახლა) აფხუებს უწოდებდნენ. აღნიშნულთან დაკავშირებით დგება აფხაზთა (აფსუათა) ენის საკითხი. «ქართლის ცხოვრებაში» შესულ საისტორიო თხზულებაში, რომელსაც პირობით ეწოდება «ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი», თამარის ვაჟის გიორგის მეორე სახელ «ლაშა»-სთან დაკავშირებით აღნიშნულია: «რომელი განმანათლებლად სოფლისა ითარგმნა (აფსართა ენთა)» [82](#).

საფუძველს იმისათვის, რომ ეს «აფსართა ენა» გაიგივებულ იქნას თანამედროვე აფხაზთა (აფსუათა) ენასთან, «აფსუა» - «აფსარის» ფონეტიკურ მსგავსებასთან ერთად იძლევა ის გარემოება, რომ თანამედროვე აფხაზურში (აფსუათა ენაში) «ლაშა» («ალაშა») ნათელს სინათლეს ნიშნავს. ამ საკითხთან დაკავშირებით გასათვალისწინებელია ერთი გარემოება. «ქართლის ცხოვრების» XVII საუკუნის მარიამისეულ ნუსხაში განმარტება «აფსართა ენთა» არ არსებობს. ეს განმარტება არ არის არც მცხეთურ და არც მარიამისეული ნუსხიდან გამომდინარე მაჩაბლისეულ ნუსხაში. ეს განმარტება არის XVIII ს. ნუსხეებში, რაც სათანადოდ არის მითითებული «ქართლის ცხოვრების» ყაუხჩიშვილისეულ გამოცემაში [83](#).

«ისტორიანი და აზმანის» ტექსტის მარიამისეულ ნუსხაში წერია: «...ლაშასა, რომელი განმანათლებლად სოფლისა ითარგმნა». XIII საუკუნის ისტორიკოსი არ აღნიშნავს, რა ენიდან ითარგმნა, ე.ი. რა ენაზე ნიშნავს ლაშა სოფლის განმანათლებელს, ხოლო XVIII საუკუნის ისტორიკოსი, «ქართლის ცხოვრების» რედაქტორი განმარტავს, რომ «ითარგმნა აფსართა ენთა».

თამარის ისტორიკოსის ეს ცნობა არ გამორიცხავს შესაძლებლობას, რომ მის დროს საქართველოში მცხოვრებ იმ ხალხს ჩვენ რომ აფხაზებს ვუწოდებთ ჰქონდათ თავიანთი სალაპარაკო ენა, აფსარული, მაგრამ იგივე ცნობა არც იმ შესაძლებლობას გამორიცხავს, რომ «აფსართა» ენაზე მოლაპარაკე ხალხი, საიდანაც თამარმა თავისი შვილის მეორე სახელი ზედწოდება აიღო, მაშინ ჩრდილოეთ კავკასიაში მოსახლეობდა. თამარის დროინდელი საქართველოს და მეზობელი ჩრდილოკავკასიური ხალხების ურთიერთობა არ გამორიცხავს ასეთი ვარაუდის შესაძლებლობას. თუ დასაშვებად მივიჩნევთ პირველ შესაძლებლობას, მაშინ უნდა გავიზიაროთ თვალსაზრისი, რომ თანამედროვე აფსუათა წინაპრები (აფსარები?) ამ დროს უკვე მოსახლეობდნენ საქართველოში, რომ მათი სალაპარაკო ენა «აფსარული» ენა იყო. რადგან თანამედროვე აფხაზური (აფსუების) ენა არ განეკუთვნება ქართველურ ენათა ოჯახს, და ის ჩრდილოკავკასიურ-ადიღურ ენათა ოჯახში შედის, ეს იძლევა საფუძველს თვალსაზრისისათვის, რომ უძველესი დროიდან აქ მოსახლე აფსუები ქართველური მოდგმისანი არ იყვნენ და გენეტიკურად ჩრდილოკავკასიურ ტომებს წარმოადგენენ. მაგრამ თუ მეორე შესაძლებლობას დავუშვებთ, მაშინ გვაქვს საფუძველი ვივარაუდოთ, რომ აფსართა ენაზე მოლაპარაკე ხალხი გვიან ჩამოვიდა და დასახლდა საქართველოში და მაშინ ჩამოიტანა თან თავისი სალაპარაკო ენა და «ქართლის ცხოვრების» XVIII საუკუნის რედაქტორმაც ამის შემდეგ ჩაუმატა ცნობა აფსართა ენის შესახებ. აღნიშნულთან დაკავშირებით დგება კიდევ ერთი საკითხი: თუ «აფსარული» «აფხაზურის»

იდენტურია: ქართველი ავტორი რატომ ხმარობს ქართულისათვის უცხო «ავსართას» და არა «ავხაზთას»? შესაძლებელია იმიტომ რომ შუასაუკუნოვანი ქართველისთვის «ავხაზთა» იგივე «ქართულია» და სწორედ ამიტომ რომ გაარჩიოს ძველი და ახალი აფხაზები შეიტანეს განმარტება «ავსართა ენითა» [84](#).

რაც შეეხება დამწერლობას, როგორც ცნობილია, შუა საუკუნეებში მთელ დასავლეთ საქართველოში, საკუთრივ აფხაზეთის ჩათვლით, მწერლობის წირვა-ლოცვის ენა ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ჯერ იყო ბერძნული, ხოლო ეკლესიის კონსტანტინეპოლიდან გამოყოფის და მცხეთის ტახტის შემადგენლობაში შესვლის შემდეგ - ქართული. XIX საუკუნეშიც, მიუხედავად რუსეთის იმპერიის მცდელობისა, ქართული ინარჩუნებდა თავის მდგომარეობას. პირველად აფხაზური (აფსუების ენის) ანბანი 1862 წელს შექმნა ცნობილმა მეცნიერმა უსლარმა რუსული გრაფიკის საფუძველზე [85](#). რადგან რუსული გრაფიკით აფხაზური ბგერების გადმოცემა ძალიან რთული იყო, რამდენჯერმე სცადეს ამ ანბანის გამარტივება და დახვეწა. მაგ., 1892 წელს პედაგოგმა კ. მაჭავარიანმა და მისმა მოწაფემ, შემდგომში აფხაზური ლიტერატურის ფუძემდებელმა და კლასიკოსმა დიმიტრი გულიამ შეადგინეს ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე, შემდეგ ნიკო მარმა სცადა აფხაზური ანბანის ლათინური გრაფიკის საფუძველზე შექმნა, მაგრამ ვერც ამ ცდამ მოიტანა სასურველი შედეგი. 1938 წელს ისევ დიმიტრი გულიამ ქართველი მეცნიერების - აკაკი შანის და სიმონ ჯანაშიას დახმარებით შექმნა ახალი აფხაზური ანბანი ქართული გრაფიკის საფუძველზე. პირველი წიგნი აფსუების ენაზე 1912 წელს გამოიცა თბილისში (დიმიტრი გულიას ლექსების კრებული). 1954 წელს აფხაზური ანბანი ხელახლა შემუშავდა ისევ რუსული გრაფიკის საფუძველზე.

რუსეთის მეფის ხელისუფლება საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების შემდეგ (1811 წ.) ცდილობდა აფხაზეთის ეკლესიებში ღვთისმსახურების ქართულიდან სლავურზე გადაყვანას, რაც ქვეყნის რუსიფიკაციას ისახავდა მიზნად.

რუსეთის ხელისუფლება თავისი მიზნებისათვის იყენებდა ისეთ ტრაგიკულ მოვლენებს აფხაზი ხალხის ისტორიაში, როგორც იყო მუჰაჯირობა. ფაქტობრივად ახდენდა რა მაჰმადიანი აფხაზების თურქეთში გადასახლების პროვოცირებას, შემდეგ დაბრკოლებებს უქმნიდა მუჰაჯირთა იმ ნაწილს, რომელიც სამშობლოში დაბრუნების სურვილს გამოთქვამდა. იგივე ხელისუფლება არ აძლევდა აფხაზეთში დასახლების უფლებას ქართველებს დახელს უწყობდა მუჰაჯირთა მიწებზე სომხების, რუსების და სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლების დასახლებას. როგორც შესანიშნავად ჩანს იმდროინდელი პრესიდან, მოწინავე ქართველი ინტელიგენცია, ილია ჭავჭავაძით სათავეში, ყოველნაირად ცდილობდა აფხაზთა თურქეთში გასახლების პროცესის შეჩერებას და მხარში ედგა აფხაზ ხალხს ამ მიმეხ დროს. ეს მოვლენები სათანადოდაა ასახული ცნობილი აფხაზი ისტორიკოსის გიორგი ძიძარას ნაშრომში, რომელიც მუჰაჯირობის ისტორიას ეძღვნება. ალბათ, ისიც სათქმელია, და ნიშანდობლივია, რომ დემოკრატიული საქართველოს მთავრობას 1920 წ. მუჰაჯირთა საკითხი განსახილველად შეაქვს ანტანტის საბჭოს სხდომაზე.

აფხაზეთის რუსებით და სომხებით დასახლების პროცესი აქტიურად გრძელდებოდა საბჭოთა ეპოქაშიც, რაზეც ნათლად მიუთითებს 30 - 50-იანი წლების აღწერების მონაცემები. საბჭოთა ხელისუფლების პოლიტიკა აშკარად იყო მიმართული მკვიდრი მოსახლეობის, ქართველების და აფხაზების წინააღმდეგ [86](#).

აფხაზთა ქართველთაგან სოციალურ-კულტურულ გათიშვასთან ერთად მიმდინარეობდა პოლიტიკური გათიშვა. XVII – XVIII საუკუნეებში დასავლეთ საქართველოში აფხაზთა ქართველთაგან გათიშვის პროცესს დამპყრობ თურქ-ოსმალთა ხელისუფლება ახორციელებდა, რომელიც ისლამის დამკვიდრებით ადგილობრივ მოსახლეობაში ურთიერთსაწინააღმდეგო ძალების შექმნას ცდილობდა.

XI საუკუნეში ამ გათიშვას ყოველნაირად უწყობდა ხელს რუსეთის ხელისუფლება.

1810 წ. აფხაზეთის მთავრამ გიორგი (საფარ ზეგ) შერვაშიძემ რუსეთის ქვეშევრდომობა მიიღო, ხოლო 1864 წ. აქ რუსული მმართველობა დამყარდა. რუსეთის მმართველობის დამყარების შემდეგ მეფის ხელისუფლება ცდილობდა საერთოდ ამოეძირკვა ხმარებიდან სახელწოდება «საქართველო». ასევე ცდილობდა ის სახელწოდება «აფხაზეთის» ამოძირკვასაც. აფხაზეთის სამთავროს სოხუმის სამხედრო განყოფილება ეწოდა (Сухумский военный отдел), ხოლო 1883 წლიდან სოხუმის ოკრუგი, რომელიც ქუთაისის გენარალ-გუბერნატორს დაუქვემდებარდა.

მართალია, აფხაზეთის საქართველოდან გამოცალკეების პროცესს აქტიურად წარმართავდა და მხარს უჭერდა რუსეთის ხელისუფლება, მაგრამის კარგად ხედავდა, რომ აფხაზეთი საქართველოს ბუნებრივი, მისი განუყოფელი ნაწილი იყო და ამიტომ იყო, რომ სოხუმის ოკრუგი მაინც ქუთაისის გუბერნიაში იყო შეყვანილი და ქუთაისის გუბერნატორს ემორჩილებოდა. მიუხედავად მეფის რუსეთის პოლიტიკისა, 1918 წელს, როდესაც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა დაარსდა, აფხაზეთი მის განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. მაშინ აღსდგა სახელწოდება «აფხაზეთი», რომელიც ავტონომიის უფლებით შევიდა მასში და ეს რუსეთის ფედერაციის ხელისუფლებამაც სცნო 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებით.

საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის არსებობის წლებში ქართველი ბოლშევიკები, რომელთაც რუსეთის ფედერაციული რესპუბლიკის ხელისუფლება უჭერდა მხარს, ყოველნაირად ცდილობდნენ დემოკრატიული რესპუბლიკის დასუსტებას. ამას ისახავდა მიზნად საქართველოს კომუნისტური პარტია, რომელმაც 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებით რუსეთსა და საქართველოს შორის რომ დაიდო, ლეგალური პარტიის უფლებები მოიპოვა. ყველაზე აქტიურად დემოკრატიული საქართველოს მტრები განაპირა მხარეებში მოქმედებდნენ. ამ ძალების მოქმედების შედეგი იყო საქართველოს დემოკრატიული სახელმწიფოს საწინააღმდეგოდ მიმართული გამოსვლები აფხაზეთში.

1921 წლის 25 თებერვალს რსფსრ მიერ საქართველოს ფაქტობრივი ანექსიის და აქ საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ აფხაზეთში მიმდინარე პროცესები ვრცლად ასახული აფხაზი ბოლშევიკების ლიდერის ნესტორ ლაკობას გამოსვლებსა და წერილებში [87](#). 1921 წლის მარტში რევოლუციურმა კომიტეტმა გამოსცა დეკლარაცია აფხაზეთის შესახებ. 29 მარტს ამიერკავკასიის ხელმძღვანელი ამხანაგების თათბირზე გადაწყდა აფხაზეთის სსრ შექმნა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ აფხაზი ბოლშევიკები ნ. ლაკობა და ვ. ეშბა, მოითხოვდნენ რა დამოუკიდებლობას აფხაზეთის სახელით, მთლიანად უგულბელყოფდნენ აფხაზეთის ქართული მოსახლეობის ინტერესებს. საქართველოს კომპარტიის IV ყრილობაზე ლაკობამ აღნიშნა, როს საკითხი აფხაზეთის დამოუკიდებელი რესპუბლიკის შექმნის შესახებ მის და ე. ეშბას მიერ დაყენებულ იქნა ბათუმის თათბირზე 1921 წლის 29 მარტს. ამ თათბირის მუშაობაში მონაწილეობდნენ კავშირის წევრები: სერგო ორჯონიკიძე, სარკო ქავთარაძე, მალაქია ტოროშელიძე, შავლა ელიავა, ნესტორ ლაკობა და ეგრემ ეშბა თავიანთ მოთხოვნას ასახულებდნენ აფხაზეთში ეროვნებათაშორის შუღლის აღმოფხვრის და ნამდვილი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების აუცილებლობით. ამ დამოუკიდებლობას ისინი მოითხოვდნენ: «როგორც აბრას» (Как вывеску) და დროებით ღონისძიებად თვლიდნენ, რაზედაც ქართველმა ბოლშევიკებმა უპასუხეს, რომ «თუ ეს დამოუკიდებლობა აფხაზეთს ესაჭიროება ჭეშმარიტი საბჭოთა ხელისუფლების დამყარებასთვის, მაშინ მიღეთ ის არა მხოლოდ როგორც აბრა, არამედ როგორც ნამდვილი დამოუკიდებლობა» [88](#).

1922 წლის 15 თებერვალს, აფხაზეთის საბჭოების პირველ ყრილობაზე ე. ეშბამ განაცხადა, რომ ხალხის, მშრომელთა ინტერესებისათვის, რათა დავეხმაროთ ნაციონალიზმისაგან განთავისუფლებაში აუცილებელია გამოცხადდეს აფხაზეთის დამოუკიდებლობა. ეს უნდა გაკეთდეს მიუხადავად იმისა, რომ მსოფლიოში არსად ასეთი პატარა რესპუბლიკა არ არსებობს და შემდეგ - «და მაშინ პასუხისმგებელ მუშაკთა სხდომაზე აუცილებლად იქნა მიჩნეული დროებით მაინც გამოცხადებულიყო აფხაზეთის დამოუკიდებლობა» [89](#). როგორც ახედავთ, აფხაზი ბოლშევიკების ლიდერები, რომელთაც

შესანიშნავად ესმოდათ თავიანთი მოთხოვნების უკანონობა, ამ მოთხოვნებს «განსაკუთრებული მდგომარეობით» ასაბუთებდნენ და დროებით ღონისძიებად თვლიდნენ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დათმობაზე, რომელმაც გააოცა აფხაზი ბოლშევიკები, ქართველი ბოლშევიკების ლიდერები შემთხვევით არ წასულან. მოლაპარაკება მიმდინარეობდა საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების განმტკიცებისათვის ბრძოლის ვითარებაში. ქართელ ბოლშევიკებს ძალიან ესაჭიროებოდათ აფხაზი ამხანაგების მხარდაჭერა. მაგრამ ქართველი ბოლშევიკების ლიდერებს არ აინტერესებდათ და არც აწუხებდათ ის გერემოება რომ ამ დათმობით ისინი ხელყოფდნენ საქართველოს ერთიანობას. მის ისტორიულ საზღვრებს, რომლის დასაცავად ქართველი ხალხი საუკუნეების მანძილზე იბრძოდა. მათ არ აინტერესებდათ, ანგარიშს არ უწევდნენ ქართველი ხალხის კანონიერ უფლებებს, განსაკუთრებით ქართველი ხალხის იმ ნაწილსა, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე ცხოვრობდა რა საკუთარ მიწა-წყალზე და საკუთარ სამშობლოში, საქართველოში. ამიერიდან უნდა ეცხოვრა სხვა სახელმწიფოში. ისინი ამ გადაწყვეტილებას იღებდნენ იმ პირობებში და ახალ სახელმწიფოს აყალიბებდნენ იმ საზღვრებში, რომელიც ისტორიულად საქართველოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა. სადაც, როგორც მანამდე, საუკუნეთა მანძილზე, ისე მაშინაც, აფხაზეთის სს რესპუბლიკის შექმნის დროსაც, მოსახლეობის უმრავლესობას ქართველები შეადგენდნენ. ამ ქართველების ინტერესები არ აინტერესებდათ და მათი ბედი არ აწუხებდათ არც აფხაზ ბოლშევიკებს და რაც ნიშანდობლივია, არც ქართველ ბოლშევიკებს, რომელთათვის მთავარი საკუთარი ხელისუფლების შენარჩუნება და განმტკიცება იყო.

რომ ეს ე.წ. დამოუკიდებელი აფხაზეთის სსრ ხელოვნურად შექმნილი ერთეული იყო, რომლის საქართველოდან განცალკავებით არსებობა ეკონომიკურად, ისტორიულ-კულტურულად და იმდროინდელი ვითარებიდან გამომდინარეც სრულიად არაკანონზომიერი და გაუმართლებელი იყო, ეს მაშინვე გაცხადდა და, როგორც ცნობილია, ამავე აფხაზი ლიდერების თხოვნით და თაოსნობით მალვე გაუქმდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ რევოლუციურ ვითარებაში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ 20-იან წლებში ადგილი ჰქონდა რიგი დამოუკიდებელი რესპუბლიკების გამოცხადებას, მაგ. სტავროპოლის, ყუბანის, შავიზღვისპირეთის და სხვათ, რომელნიც მალე რსფსრ-ის ოლქებად იქცნენ. მსგავს შემთხვევებს ამიერკავკასიაშიც ჰქონდა ადგილი.

როდესაც საგანგებოდ მიუთითებთ აფხაზეთის ასსრ-ში ქართული მოსახლეობის მრავალრიცხოვნებაზე, საჭიროა აღინიშნოს, რომ ეს არის ბუნებრივი და კანონზომიერი მდგომარეობა, რადგან მთელი თანამედროვე აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ტერიტორია, ძირითადად, ქართული სახელმწიფოების უშუალო შემადგენელი ნაწილი იყო. აქ უძველესი დროიდან ქართველური ეთნოსი მოსახლეობდა. ეს, რასაკვირველია, არ ნიშნავს იმას, რომ გამორიხულია აბაზგ-აფშილთ არაქართული, ჩრდილოკავკასიური წარმომავლობის დაშვების შესაძლებლობა; მაგრამ ეს აბაზგ-აფშილები აქ ყოველთვის უმცირესობას შეადგენდნენ.

ამასთანავე, მართალია, აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს მათი ეთნიკური წარმოშობის საკითხები. მაგრამ ისტორიულ-კულტურულად აფხაზები რმო ქართველები იყვნენ. ეს არ შეიძლება დავას იწვევდეს, ხოლო რაც შეეხება იმათ, ვინც თავის თავს აფსუას უწოდებენ აქ ორი მოდელი შეიძლება არსებობდეს. თუ აბაზგ-აფსილები ქართველური მოდემისანი იყვნენ, შემდეგ, როდესაც მოსულმა აფსუებმა დაიკავეს მათი საცხოვრებელი ადგილები (მათთან ერთადაც დასახლდნენ) ქართველები მოსულებსაც «აფხაზებს» უწოდებდნენ. მაგრამ თუ აბაზგ-აფსილები წარმოშობით არ იყვნენ ქართველები და ეს ეთნიკური თვითშეგნება მათ შენარჩუნებული ჰქონდათ, მოსულმა, მონათესავე აფსუებმა, გაადლიერეს საკუთრივ აფხაზური (ამ სიტყვის ვიწრო გეგებით) ელემენტი, მოიტანეს საკუთარი ენა და ჩვევები და მას შემდეგ, რაც შექმნილ ისტორიულ ვითარებაში გაიმარჯვა დეცენტრალისტურმა ტენდენციებმ თანდათან გაძლიერდა აფსუური თვითშეგნება და ჩამოყალიბდა აფსუათა ერი, რომელსაც ჩვენ, ძველი ტრადიციებისამებრ, აფხაზებს ვუწოდებთ.

ყურადსაღებია ერთი გარემოებაც, მ- აბდუშელიშვილი თავის წიგნში 90 და სხვა შრომებში განიხილავს აფხაზური სამი ჯგუფის ანთროპოლოგიურ თავისებურებებს და განსაზღვრავს მათ ადგილს კავკასიურ ანთროპოლოგიური ტიპების სისტემაში. მის მიერ შესწავლილია ოჩამჩირის, გაგრისა და გუდაუთის რაიონების აფხაზები და აფხაზთა მცირე ჯგუფიც, რომელიც მუჰაჯირობის დროს გასახლდა აფხაზეთიდან და დღემდე მკვიდრობს ბათუმის რაიონში. ავტორის დასკვნით, ოთხივე ეს ჯგუფიც ყოველგვარი რეგიონული თავისებურებების გარეშე, თავსდება აგილობრივი, ქართული ანთროპოლოგიური ტიპების ვარიაციების ფარგლებში. ე.წ. წინააზიური რასის შავიზღვისპირული ანთროპოლოგიური ტიპის შემადგენლობაში და ამდენად, უპირისპირდება ენობრივად მათ მონათესავე ადიღურ ჯგუფებს, რომელნიც, თავის მხრივ, შედიან პონტური რასის ადიღური ნაირსახეობების შემადგენლობაში. აღსანიშნავია, რომ ზუსტად ანალოგიურ დასკვნამდე მივიდა აფხაზი ანთროპოლოგი ი. ლადარია შესაბამისი ჯგუფების კვლევისას.

როგორც ცნობილია, ისტორიული საქართველოს (ძირითადად დასავლეთ და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ საქართველოს) დიდ ტერიტორიაზე გავრცელებულია სვანური და მეგრული ტოპონიმები, რაც იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ ეს ტოპონიმები, მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი მაინც, არის არა საკუთრივ სვანური ან მეგრული, არამედ ფუძე ქართული ენის კუთვნილებაა. საიდანაც ნაწილი სვანურს შემორჩა, ნაწილი მეგრულს, და არ შევიდა ქართულში. რაც, თავის მხრივ, მიუთითებს ამ ტოპონიმების გავრცელების ტერიტორიაზე უძველესი დროიდანვე ქართული ეთნოსის არსებობას.

დღეს ისინი, ვინც თავის თავს აფსუებს უწოდებენ და ვისაც ჩვენ აფხაზებს ვუწოდებთ, როგორც უკვე ვთქვით, ქმნიან ერს, რომელსაც საქართველოს გარდა სხვა სამშობლო არა აქვს.

აფხაზები (აფსუები) და ქართველები დასავლეთ საქართველოს ერთნაირად მკვიდრი მოსახლეობაა, ერთნაირი უფლებებით ამ მიწაწყალზე. დამპყრობელი არც ქართველია და არც აფხაზი. ესაა დღევანდელია, რაც ითქვას. ეს არის ისტორია. ქართველები აქ უძველესი დროიდან ცხოვრობენ, აფხაზები ან უძველესი დროიდან ან XVII საუკუნიდან, ან უძველესი დროიდანაც და XVII საუკუნიდანაც.

ამგვარად, აფხაზი არაერთმნიშვნელოვანი კრებით სახელია. აზაზგ-აფხაზიდან ის ფართოდება დასავლელქართველის ცნებამდე (VIII ს.) დასავლელქართველიდან ზოგადად ქართველამდე (X ს.) აფხაზთა სამთავოს შექმნის შემდეგ (XVII ს.), როდესაც «აფხაზეთი» უკვე საკუთრივ აფხაზეთის სამთავროა, ჩვენ არ ვიცით, იმდროინდელი ქართველები ვის უწოდებდნენ აფხაზებს, ამ სამთავროს ყველა მცხოვრებთ, თუ მხოლოდ იმათ, ვინც თავიანთ თავს აფსუებს უწოდებდნენ. ალბათ, უფრო საფუძვლიანი იქნება, თუ ვივარაუდებთ, რომ აფხაზთა სამთავროში მცხოვრები ქართველები (მეგრელები) აფხაზებად არ იწოდებოდნენ. ამ თვალსაზრისით ნიშანდობლივია, რომ XIX საუკუნის რუსულ სტატისტიკურ ცნობარებში დასავლეთ საქართველოში აფხაზები ცალკე არიან მოხსენიებულნი და მეგრელები ცალკე. ამასთანავე სამურზაყანოელები ცალკე არიან გამოყოფილნი, რაც იმას ნიშნავს, რომ ამ დროს ისინი ჯერ კიდევ არ არიან ბოლომდე გააფხაზებულნი. ის გარემოება, რომ XVII საუკუნიდან გვხვდება «აზაგა» (ჯოვანი და ლუკა) ხოლო XIX საუკუნეში უსლარი საგანგებოდ მიუთითებს, რომ აფხაზი აფსუაა, იძლევა საფუძველს ვარაუდისათვის, რომ აფსუები აქ სწორედ XVII საუკუნიდან ჩნდებიან.

აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის შექმნის შემდეგ «აფხაზეთი» ამ ავტონომიურ წარმონაქმნს ეწოდება, ხოლო «აფხაზი» მასში მცხოვრებთა იმ ნაწილს, რომელიც თავის თავს «აფსუსს» უწოდებს.

◁1 О.М. Джапаридзе. Западнотурецкая культура, сб. Очерки истории Грузии, I, т.б., 1989. с. 119-140.

◁2 Г.М. Меликишвили. К. вопросу об этнической принадлежности населения древней Грузии, сб. Очерки, с. 182-183.

◁3 Т.В. ГамкRELИДзе, Вяч. Вс. Иванов. Индоевропейский язык и индоевропейцы, II, тб., с. 907-909.

□

◁4 ამ საკითხზე ვრცელი ლიტერატურა არსებობს, ამჯერად დავასახელებთ: პავლე ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 131 და შემდეგ: მერი ინაძე, ანტიკური ხანის შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროს მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის საკითხისათვის: სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების «მოამბე», 1960, №2, გვ. 145-162; Г.А. Меликишвили, Колхида в VI-IV вв. до н.э. Очерки, I, с. 223; დ. მუსხელიშვილი, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, I, თბ., 1977, გვ. 46. შდრ. III. ნალ-იპა, აფხაზი, სუხუმი, 1960; З.В. Анчабадзе, Очерк этнической истории абхазского народа, Сухуми, 1976.

□□

◁5 Г. А. Меликишвили, Иаселение юго-восточные Причерноморья в VIII – I вв. до и э. сб. Очерки истории Грузии, I, გვ. 283, შდრ. მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 151.

□□

◁6 ფლავიუს არიანე, მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო, თარგმანი, გამოკვლევა, კომენტარები და რუკა ნათელი კეკელაძისა, თბ. 1961, გვ. 42-45; პლინუსი, ბუნების ისტორია, VI, 12, SC II, 178, 179; მ. ინაძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 156.

□□

◁7 მ. ინაძე, დასახ. ნაშ. გვ. 162, მერი ინაძე ყურადღება მიაქცია პლინუსის ნაშრომში არსებულ ცნობის ჩრდილო კავკასიაში «აზოეს» მრავალრიცხოვანი ტომების არსებობის შესახებ. მანვე აღნიშნა, რომ პლინუსის ცნობაში ზოგი გეოგრაფიული კორექტივის შეტანის შემთხვევაში შესაძლოა გამოითქვას ვარაუდი გარკვეული კავშირის არსებობის შესახებ. «ამ სახელწოდებისა და აფხაზური ტომების კრებით სახელს აბაზ-ს შორის, რომელიც XIX საუკუნემდე ყველა აფხაზთა საერთო სახელად იხმარებოდა», იქვე, გვ. 85.

□□

◁8 ქართლის ცხოვრება, I, თბ., 1955, გვ. 235.

□□

◁9 თეოფანე ჟამთაღმწერელი, გეორგიკა, IV, I, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ბერძნული ტექსტი, ქართული თარგმანი და კომენტარები ს. ყაუხჩიშვილის, თბ., 1941, გვ. 112.

□ □

□ ◇10 მ. ლორთქიფანიძე, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკური გაერთიანება, თბ., 1963, გვ. 78.

□

□ ◇11 მ. ინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 160.

□

□ ◇12 დ.წ. მუსხელიშვილი. Историческая география Грузии IV- X вв. Очерки истории Грузии, II Т,ბ., 1988, с. 383-386.

□

□ ◇13 პროკოპი კესარიელი, გეორგია, II, თბ., 1936, გვ. 47.

□

□ ◇14 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 235.

□

□ ◇15 იოანე საბანისძე, აზო თბილელის მარტვილობა ძქლბ, I, თბ., 1964.

□

□ ◇16 მატეანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

□

□ ◇17 იოანე საბანისძე, გვ. 59.

□

□ ◇18 ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 243.

□

□ ◇19 ვ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, თბ., 1954, გვ. 189-218.

□

□ ◇20 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

□

□ <21 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 251.

□□

<22 მაგ. იხ. ივანეს დრასხანაკერტი, სომხეთის ისტორია, სომხური ტექსტი, ქართული თარგმანი და კომენტარები ე. ცაგარეიშვილისა, თბ., 1965, გვ. 38, 109, 119, 257.

□

□ <23 ვახუშტი ქართლის ცხოვრება, IV, თბ., 1973, გვ. 796.

□□

<24 საკითხი განხილვა წყაროებისა და ლიტერატურის მითითებით იხ. მ. ლორთქიფანიძე, ეგრის-აფხაზეთი საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, II, თბ., 1973, გვ. 422-428.

□□

<25 მატიანე ქართლისა, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 265, 270, 281.

□□

<26 ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., გვ. 47 – 56;

□

□ <27 ვ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, გვ. 249.

□

□ <28 იქვე, 244, 246, 247.

□

□ <29 ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, გვ. 227 – 228.

□

□ <30 ივ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 428

□

□ <31 ეპისკოპოსი ანანია ჯაფარიძე, ჟამთააღმწერლობა ჭეშმარიტის მეტყველება არს. იხ. გაზ. «სახალხო განათლება», 1990 წ. 17 მაისი, № 20 (4231), გვ. 12.

□ □

<32 გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, თბ., 1964, გვ. 290

□

□ <33 ა. ჯაფარიძე, მით. სტატია, გვ. 12.

□

□ <34 იქვე.

□ □

<35 ს. ჯანაშია, აფხაზთა სამეფოს ისტორიიდან, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 306.

□ □

<36 X..C. Бгажба. Из истории письменности в Абхазии, თბ., 1967, გვ. 13.

□ □

<37 აფხაზეთში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, ბერძნული წარწერების არსებობას თავისი ახნა აქვს: ანტიკურ ხანაში ამას სხვა საფუძველი ჰქონდა - ქრისტიანულ ხანაში საერთო მართლმადიდებლურ, ბერძნულ ქრისტიანულ მრწამსთან ერთიანობა.

□ □

<38 Вахтанг Беридзе, Место памятников Тао-Кларджети в истории грузинской архитектуры, Тб., 1981, с. 132.

□ □

<39 М.Д. Лордкипанидзе. Абхазское царство, იხ. Очерки истории Грузии, т. II, тб., 1988, с. 285; ზღერ 3.В, Анчабадзе, Из истории средневековой Абхазии (VI-XVIII вв.) Сухуми, 1959, с. 117-121.

□ □

<40 Афхазия и абхазцы средневековых грузинских повествовательных источников. Груз. тексты на русский язык перевел, предисловием и примечаниями снабдил Г.А. Амичба, т.б., 1988.

□

<41 გეორგია 5, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, თბ., 1968, გვ. 46.

<42 გეორგია 5, გვ. 46.

<43 გეორგია 6, გვ. 235.

<44 Повесть временных лет, II, М., 1950, с. 213.

<45 Г.Г.Пайчадзе. Название Грузии в русских письменных источниках, Тб., 1989

<46 ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 33 – 34.

<47 И.Г. Антелава. Социально-экономические отношения в Абхазии в XVI – XVII вв., в книге: Очерки истории Абхазской АССР, I, Сухуми, 1960. с 100.

<48 ნ. ბერმენიშვილი აფხაზეთის შესახებ იხ. ნ. ბერმენიშვილი საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, გვ. 288.

<49 იქვე

<50 И.Г. Антелава. Очерки истории Абхазии XVII – XVIII вв., Сухуми, 1951, с. 42.

<51 ციტ. ი. ანთელავას მით. შრომიდან, გვ. 42.

<52 ვახუშტი ბაგრატიონი: მით- ნაშრომი გვ. 842, 863.

<53 იხ. ანთელავა: მით- ნაშრომი, გვ. 30-34.

54 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა: შეკრებილი თ. ჟორდანიას მიერ, II თბ., 1897, გვ. 261.

<55 არქანჯელო ლამბერტი: სამეგრელოს აღწერა, ლ. ასათიანის რედაქც., თბ., 1938, გვ. 120, 158.

<56 ჟან შარდენის მოგზაურობა სპარსეთსა და აღმოსავლეთის სხა ქვეყნებში (ცნობები საქართველოს შესახებ), ფრანგულიდან თარგმნა გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო მზია მგალობლიშვილმა, თბ., 1975, გვ. 137. იტალიელი მისიონერი მამპი დაახლოებით 26 წელი იმყოფებოდა სამეგრელოში XVII ს-ის 40-60 იან წლებში (იხ. მ. მგალობლიშვილი: შარდენის მოგზაურობის მითითებული თარგმანი, გვ. 15-16), რაც განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს მის ცნობებს.

<57 ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამო., III, თბ., 1970, გვ. 222.

<58 ქსმ, II, თბ., 1965, გვ. 209.

<59 ქსმ, III, გვ. 397, 436.

<60 იქვე, გვ. 481, 501.

<61 ქართული სამართლის ძეგლები, III, გვ. 670-671.

<62 ვახუშტი: დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

□

□ <63 ზ. ანზაბაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 266. ამჯერად ჩვენ არ გვაინტერესებს ეს ძეგლი კედელია და ეხლა მას ხელახლა ამაგრებენ, თუ ეხლა აგებენ. მნიშვნელობა აქვს თვით იმ ფაქტს, რომ როგორც უცხოელს, ისე ქართველს ის აფხაზთაგან თავდაცვის საშუალებად მიაჩნია.

□

□ <64 ელდარ მამისთვალაშვილი, საქართველოსშვიდი ზღისპირეთის ისტორიიდან, გაზ. სახალხო განათლება, 1989 წ. 18. X, გვ. II.

□

□ <65 ი. ტაბაღლა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნთსაცავებში, III, თბ., 1987, გვ. 169-171.

□

□ <66 იქვე, გვ. 154.

□

□ <67 იქვე, გვ. 169.

□

□ <68 არქანჯელო ლამბერტი, მით. გამ. გვ. 168.

□

□ <69 ევლია ჩელები, «მოგზაურობის წიგნი», თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ, ნაკვეთი 1, თბ., 1971, გვ. 100-108.

□

□ <70 Ш. Инал-Ипа. абхазы, Сухуми, 1960, с. 36-38.

□

71 იქვე, გვ. 376.

□

□ <72 აირგის სიმღერა, აფხაზური ხალხური პოეზია, თარგმანი გ. ნიშნიანისა, თბ., 1984; იხ. ნომადი ბართაია, «აირგ შენ მხოლოდ ზღისპირეთს მარცვავ», გაზ. «სახალხო განათლება», 1989 წ. 10 ოქტომბერი, №46 (4201), გვ. 12.

□

◁73 ევლია ჩელეზი: მით. გამ. გვ. 100-106.

□

◁74 იქვე: გვ. 107.

□

75 П.К. Услар, Этнография Кавказа, Абхазский язык. Тифлис, 1882, с. 181.

□

◁76 А.Н. Дьячков-Тарасов. Бзыбская Абхазия, Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества, XVIII, Тифлис, 1905, с. 65.

□

◁77 ნ. ბერძენიშვილი: მცირე შენიშვნა დიდი საკითხის გამო: იხ. საქ. ისტორიის საკითხები, III, გვ. 278.

□

◁78 ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 5.

□

◁79 ნ. ბერძენიშვილი: დასახ. ნაშრომი: გვ. 278 -279.

□

◁80 ცხოვრება გიორგი მთაწმინდელისა, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტ-ის ძეგლები: წიგ. II, თბ., 1967, გვ. 153 – 154.

□

◁81 ვუხუშტი: ქართლის ცხოვრება, IV, გვ. 786.

□

◁82 ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 58.

□

◁83 იხ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 58 (სათანადო კითხვასხვაობები).

□

◁84 იხ. ეპისკოპოსი ანანია (ჯაფარიძე), ჟურნ. ჯვარი ვაზისა, თბ., 1989 წ. №4, გვ. 43 – 50.

□

◁85 საინტერესოა, რომ სწორედ უსლართან არის აღნიშნული, რომ აფსუა აფხაზია.

□

◁86 აწუორ თოთამე, რადა ხნავთ, აწურად სთესავთ თქვენ ჩემსა სათამბაქოსა, გაზ. «სახალხო განათლება», 1990 წ. 14 ივნისი, 124 (4235), გვ. 10; სოლომონ ლეკვიძელი, პასუხად ისტორიკოს ს. ლაკობას, იქვე, გვ. 9, 14.

□

◁87 Н. Лакоба. Статьи и речи, Сухуми, 1987.

□

◁88 .Лакоба. Статьи и речи.

□

◁89 Революционные комитеты Абхазии в борьбе за установление и упрочение Советской власти. Сборник документов и материалов. Сухуми, 1961, с. 350

□

◁90 М.Г. Абдушлишвили. Антропология древнего и современного населения Грузии, Тб., 1964.

□

[დაბრუნება ისტორიის განყოფილებაში](#)